

UDC: 343.536(497.11)"18"

CERIF: S141, S149, H240, H270, H300

DOI: 10.51204/HLH_21207A

Игор МУИЦА*

ЗЕЛЕНАШТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Аутор у предстојећем раду сагледава појаву зеленаштва у Кнежевини Србији и различите мере које је држава спроводила да би сиречила ту појаву у нади да ће на тај начин срасити селско село од пропадања. Како се Кнежевина Србија удаљавала од шимарског система и прелазила у рану фазу капитализма, доживљавала је разне појаве који су се одразили пре свега на сељаштво. Такве околности су дале подстицај различитим актерима да несразмерним и противзаконитим мерама зарађују на невољи сиромашних. Тај процес околности се лоше одразио на државу, а и на поменуће заједнице, што је проузроковало борбу власти и зеленаша који су често били утицајни људи у друштву. Многи пројекти који се тичу различитих права (грађанско право, кривично право, штељачко право, процесно право, пореско право, регулативе кредитних завода и пољопривредне регуле) значајно су утицали на овај проблем. Они су некад доносили решавачу овог проблема, али неретко су компликовали целокупну ситуацију. У периоду када је Кнежевина Србија већ била на заласку, уочава се битан преокрет који је последица индустријализације и који доводи у питање интересе државе при решавању проблема зеленаштва. Коначно, најважније се усмерава ка свим социолошким узроцима и последицама појаве зеленаштва и изводе се закључци о разним решењима које су власти донеле током дугог низа деценија.

Кључне речи: Зеленаштво. – Зајам. – Капитал. – Кнежевина Србија.

* Аутор је студент друге године пословно правне наставне групе основних академских студија Правног факултета, Универзитета у Београду, igor.muicza@gmail.com. Рад је заснован на семинарском раду писаном у оквиру стручне групе за Српску правну историју под менторством доценткиње др Нине Кршљанин.

1. УВОД

Током деветнаестог века на подручју Кнежевине Србије се развило зеленаштво које је главни предмет овог рада. Кнежевина Србија је у више наврата пролазила кроз битне промене у свим аспектима друштва, почевши од транзиције са тимарског на капиталистички систем, па све до Закона о аграрним одношајима. Сходно томе, циљ овог рада је да разазна шта је све утицало на појаву и развој зеленаштва, али такође на шта је све развој зеленаштва утицао.

Да би се жељени циљ постигао на што веродостојнији начин, ова појава је сагледана правноисторијски, упоредноправно, нормативно, социолошки и економскоправно. Разлог оваквом приступу је детаљно анализирање свих релевантних грана права (грађанско право, кривично право, трговачко право, процесно право, пореско право, регулативе кредитних завода и пољопривредне регуле) и друштвених феномена који се тичу ове појаве.

Читаво излагање почиње од корена саме речи, те се детаљно разрађују релевантни правни акти и осврће се на различите проблеме са којима су се суочавале институције чији је задатак био да заштите жртве зеленаштва. Хронолошки пратећи проблем кроз читаво постојање Кнежевине Србије, стиже се до њеног сутона, након чега се мултидисциплинарно сагледавају узроци и последице зеленаштва. Коначно ће се извући закључци о томе на који начин је ова појава могла боље да се сузбије, одговара на питање зашто до тога у одређеним случајевима није дошло, али се уједно и скреће пажња на оне мере које се оправдано могу оценити као заиста квалитетне.

2. ПРАВНОИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ ЗЕЛЕНАШТВА

2.1 Етимологија речи „зеленаштво”

Оквирно дефинисање термина „зеленаштво” и начин на који је ова појава схватана у Кнежевини Србији забележено је у броју 26 „Србских новина” 5.3.1857:

„Има у нас, колико ми знамо, два округа, где се народ земљорадњом највише занима, и баш се у тим окрузима народ презадужује и нажалостује стално. У једном од ових округа заведен је жалосни обичај, да сељак, како потребује 2 – 3 – 5 дуката, одмах трчи у вароши познатим већ људима, и од ових тражи новац у замену, и то на будући плод својих усева, и то се зове **на зелено**. Дошавши сељак оваквом бездушном спекуланту **зеленашу** иште нпр. 5 дуката у зајам, и овај му то обећа, но под тим условима, да му на јесен даде 1400 ока кукуруза, рачунајући 100 ока по 1 талира.”¹

1 О хипотекним банкама за земљоделце, *Србске новине*, бр. 26/1857, 1.

Исечак из чланка „Србских новина” указује на повезаност немачке и руске терминологије са српском, као што ће се ускоро приметити. Такође, чланак предочава како је српски појам зеленаштва уопште настао. Може се извести закључак да је израз настао током првих деценија успостављања Кнежевине Србије, када је настао и комерцијални зајам, односно његов противправни облик. Такође, примећује се да се израз везује за раст усева, односно одређен стадијум раста када су усеви још зелени. Један од архаичнијих израза који вреди поменути и који се користи у овом контексту је „ушур”, изворно арапска реч која је до нас стигла посредством Османског царства. Означава десетак односно ујам, а у контексту зеленаштва би могла да се поистовети са каматом.²

За српско законодавство деветнаестог века релевантни термини су немачки и руски. Узрок томе је велики утицај немачке и руске правне мисли на српско право у деветнаестом веку, али и касније. Такође, не сме се заборавити да је руски, попут српског, словенски језик, што додатно даје руској терминологији на значају.

Немачки израз за зеленаштво је *Wucher*. Именица је изведена од глагола *wuchern* чији синоними на српском су бујати, киптети, брзо се размножавати односно расплодити и сл. Неретко се сам придев *wucher* везује за биљке и цвеће које буја.³ Руски термин је *російовицичестиво*, чији корен може да се нађе у руској речи *росій* која означава раст.⁴ Може се закључити да су немачка и руска терминологија по суштини налик једна другој. Латински термин за зеленаштво је *usura*.⁵

2.2 Развој зеленаштва до Српског грађанског законика из 1844.

Правноисторијска анализа у овом раду ће показати да је зеленаштво у Кнежевини Србији почело највише да буја са успостављањем приватне својине и развојем робноновчаних и облигацио-

2 Милан Вујаклија, *Лексикон сѣраних речи и израза*, Просвета, Београд 1970, 990.

3 Светомир Ристић, Јован Кангара, *Енциклопедијски немачко – српскохрватски речник*, Просвета, Београд 1963², 715.

4 С. И. Ожегов, С. П. Обнорски, *Словарь русскою языка*, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва 1953, 631.

5 Мирослав Милошевић, *Римско љраво*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2019¹⁴, 359. Латински термини су релевантни при анализи сваког правног феномена поготово када је у питању анализа континенталних правних система будући да сви они вуку корене из римског права. Израз се изводи из глагола *usus* односно *uti*, што значи искористити.

ноправних односа. Најбитнији облигационоправни однос за развој зеленаштва је комерцијални зајам; међутим, он је постојао на тој територији и пре успостављања Кнежевине Србије.

У Османском царству су постојали *сарафи* – мењачи који су били зајмодавци кнежевској власти и локалној бирократији. Услуге сарафа су првенствено користили житељи већих трговачких центара. Њихов значај се огледа у успостављању правила размене новца, која су допринела слободној трговини и формирању девизног тржишта у Кнежевини Србији. Директна последица тога је економска стабилизација Кнежевине и успостављање независности у односу на ирационалне захтеве Порте проузроковане монетарном кризом Османског царства. Сарафи су постали спона између локалне привреде и међународног окружења.⁶

Иако нема података који говоре да су се сарафи бавили зеленаштвом они су свакако били први легални комерцијални зајмодавци и претеча банака на просторима Кнежевине Србије. Сељаштво није имало никаквог контакта са сарафима јер није имало потребу за њиховим услугама. Оно је плаћало већи део свог дохотка спахији у природи, а за већину потрештина се ослањало на систем колективне својине задруге.

Поменуто је да је за развој зеленаштва било неопходно постојање комерцијалног зајма, али и право својине над заменљивим стварима (најчешће новцем). Међутим, и право својине над непокретностима је подстакло развој зајма као што ће се видети у раду. Постојање приватне својине је кључни предуслов за развијање заланештва. Међутим, да би се створила приватна својина било је неопходно да се, за почетак, укине тимарски систем на простору Кнежевине Србије.

Разлог за то што се зеленаштво није развило током предуставног периода је ексклузивност услуга сарафа, односно недоступност институције зајма широј јавности. Поред тога, развој зеленаштва је кочила и чињеница да су услуге сарафа биле правно регулисане као и карактеристике тимарског система попут непостојања права својине над непокретностима и натурална привреда, у којој је једна од нуспојава смањена потреба за робноновчаним односима.

Међутим, постоји другачији став Димитрија Папазоглуа који анализом Карађорђевог законика долази до закључка да се кривично–правним средствима штите искључиво повериоци комерцијал-

6 Драгана Њатовић, „Сарафи – први мењачи новца у Србији”, *Часопис Банкарство – Удружење банака Србије и.у.*, 6/2012, 84, 94 – 95, <https://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2012/6/UBS-Bankarstvo-6-2012-Gnjatovic.pdf>, приступљено 17. септембра 2021.

ног зајма. Допушта им се да приватном тужбом суду добију диспенсазију да ухапсе дужника и држе га у затвору док им не исплати дуг. Оваква мера осигурава наплату дуга, али не одређује висину камате што даје потпору развоју зеленаштва током предуставног периода.⁷

Ипак, у систему какав смо мало пре описали морамо узети у обзир да је комерцијални зајам правни посао који је привилегија веома уског круга људи изразито повољног материјалног стања. Тај слој људи ће веома тешко настрадати од недаћа које потичу од нерегулисаних камата јер они углавном узимају производни, а не потрошни зајам. Узевши у обзир њихову ситуацију, узимање зајма је заиста ствар избора и пословне одлуке, а не нужде. Самим тим, не морају да пристану на неповољну камату. Стога, може се закључити да овакав вид регулисања комерцијалног зајма, иако може деловати далеко од најбољег, доприноси јавном поретку јер спречава самовлашће при наплати дуга.

Укидање тимарског система и стварање приватне својине долази тек са Сретењским уставом 1835. године. Додуше, будући да сам устав није био дуговечан и да садржи одредбу о обавезном кулуку (новчано надокнађеном), за потребе овог текста ће бити речено да је Турским уставом из 1838. године (који није прописивао кулук и који је био знатно дуговечнији) у потпуности укинут тимарски систем.

Сретењски устав је у параграфима 128, 119. и 120. поставио темеље капиталистичког система заснованог на приватној својини у коме ће доћи до процвата стварноправних и облигационоправних односа.⁸

Вреди поменути Указ којим се ујамчава слобода лична и имовна и проглашује слобода трговине од 6.10.1837, који је гарантовао слич-

7 Димитрије Папазоглу, *Кривично право у Србији и правосуђе 1804–1813*, Публицистичко – издавачки завод „Југославија”, Београд 1954, 136.

8 Устав Књажевства Србије од 1835. године, *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији*, бр. 30/1877.

§ 128. – „Сва земља коју народ српски има, припада сваком имаоцу као природно имање, којим може по својој вољи располагати, које може и другому продати; само мора у том случају јавити се народној власти свога общества или окружија, и пред њом прати ју, а после не може насељавати се на туђу закупљену.”

§ 119. – „Имање сваког Србина, било какво му драго, јест неприкосновено. Ко се покуси својевољно дирнути у туђе добро и имање, и или присвајати га, или окрњити, онај ће се сматрати за нарушитеља общенародне безбедности, био он ко му драго и од куда му драго.”

§ 120. – „Но у случају, ако би правитељство српско потребовало имање чије је на общенародну ползу, то има право употребити га на такову, но почем даде имаоцу накнаду за њега, пошто вјештаци прецјене.”

на права као § 45. и § 46. Турског устава, али указ, ипак, није правни акт уставне снаге.⁹

Параграфи 45. и 46. Устава из 1838. године су суштински слични онима из Сретењског устава, само регулишу материју на мало другачији начин.¹⁰

Сретењски устав не истиче толико слободу трговине колико слободу располагања својном и неповредивост права својине. Ограничења права својине се разликују јер Турски устав говори више о забрани одређене робе, а Сретењски о експропријацији. Кулук, који је битна разлика између Турског и Сретењског устава, регулише § 124. Прописано је да ће правитељство за било какву народну ползу дати пристојну надницу.¹¹

Због разних друштвених промена тридесетих година деветнаестог века од којих су неке већ претходно поменуте, појавила се потреба за регулисањем грађанскоправних односа и успостављањем правне сигурности. Стога је у међувремену Јован Хаџић започео рад на нацрту Српског грађанског законика (СГЗ) још 1837. године, а који је ступио на снагу тек 1844. године. СГЗ–ом жртве зеленаштва су *de iure* заштићене, а у одређеним случајевима су по одредбама Казнителног (Кривичног) законика из 1860. године зеленаши и кажњавани.

Међутим, постоји период од скоро деценију од увођења приватне својине (Сретењски устав 1835. године) до регулисања зеленаштва грађанскоправном кодификацијом СГЗ–а из 1844. године. Питање од великог значаја је да ли је у међувремену законодавна власт било шта учинила да спречи зеленашење?

9 Указ којим се ујамчава слобода лична и имовна и проглашује слобода трговине од 16. октобра 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажевсјиву Србији*, бр. 30/1877.

10 Устав Књажевства Србије т.ј. Султански хатишериф провинције Србије од 1838. године, *Зборник закона и уредба, и уредбених указа изданих у Књажевсјиву Србском*, бр. 1/1840.

§ 45. – „Будући да је трговина у Србији слободна: то сваки Србин може упражњавати слободно, и неће се никад дозволити и наметнути ограничење ове слободе, само ако Књаз уз сагласност са Совјетом Земаљским на неодређено време не ограничи трговину неким предметом.”

§ 46. – „Сваки Србин, у сагласношћу са законима Државе, је сопствени Господар, може да прода сопствена добра и сопствености; располаже са њима по вољи и остави их завештањем.”

11 *Ibid.*

§ 124. – „Србин није дужан никаквому чиновнику кулучити, кромје, правитељству при грађењу зданија потребни за општенародну ползу, но у том случају платиће му правитељство пристојну надницу.”

Укидањем тимарског система нестали су и спахилуци. Сељаци су постали слободни, међутим, претходни данци који су се плаћали у натури су се сада плаћали у новцу. Сељак је био приморан да продаје своје производе на тржишту и да размишља о располагању сопственом имовином. Упркос тој новој слободи његова економска моћ је нагло опала, а трошкови (верски и други обреди, порези, куповина ствари које је пре задруга обезбеђивала итд.) су нагло порасли. Да околности буду још теже по сељака успостављањем новог капиталистичког система поред трошкова су се појавиле и нове жеље као последица учесталијег контакта између села и вароши. Сеоско становништво се први пут сусрело са механама и дућанима у варошима; увидели су шта све могу да им пруже те установе, те су хтели да их имају и у својим крајевима. Поред тога коначно су и они имали место где могу да потроше вишак новца који је за њих био поприлично нова појава.¹²

Механе и дућани – првенствено механе донеле су нове трошкове који се не заснивају ни на каквом осећају моралне одговорности (одговорност према држави, цркви или обичајима у виду обреда, пореза, слављења празника и сл.) или егзистенцијалне потребе. Нагомилавањем расхода који се плаћају у новцу долази до раскола у задрузи. Задругари постају свесни вредности својих производа што доводи до питања: шта и колико коме припада? Тиме се нарушава начело колективне својине задруге и долази до раздруживања. Вреди нагласити да је раздруживање често за собом вукло парничење, које је представљало велики трошак за просечног српског сељака. Затрпавањем правосуђа једном врстом предмета био је остављен простор за несметано спровођење других противправних радњи попут зеленашења, али о проблемима правосуђа ће бити речи у посебном одељку.¹³

Житељи села су без подршке задруге остали препуштени систему робноновчаних односа без икаквог претходног искуства. Штавише, велика већина се никад пре није сусрела са новцем у било ком облику. Сви поменути фактори су проузроковали све чешће и распрострањеније задуживање сељака код зеленаша те се дешавало да и читава села падну у зеленашке руке.¹⁴

12 Слободан Јовановић, „Светозар Марковић – Србија у његово време”, *Политичке и правне расправе*, I, Издавачка књижарница Геце Кона 1, Београд 1932, 92 – 95.

13 *Ibid.*

14 *Ibid.*

Такође, неопходно је упоредити какве су дажбине сељака биле у Београдском пашалуку пре успостављања Устаничке Србије, од краја Другог српског устанка до успостављања уставности Кнежевине Србије, и након успостављања уставности. Битно је нагласити да су извори из Устаничког периода (1804–1815) знатно оскуднији и несигурнији те тај период није ни узет у обзир током овог по-ређења.

У наставку текста се налази табела која је састављена на основу података из дела Мите Петровића, „Финансије и установе обновљене Србије”. Сврха ове табеле је да прикаже материјално стање житеља Србије током три поменута периода. Приликом прегледа табеле, битно је имати на уму следеће: одређени број дажбина чини порез на разнолику стоку те је зарад овог прорачуна разлика између минимума, просека и максимума који једна породица може да има одређена приближно тако што просек има 50% више стоке од минимума, а максимум 100% више стоке од минимума.¹⁵

За потребе овог текста полази се од оквирне претпоставке да просечно домаћинство има пет пореских глава од којих су две ожењене, а три нису.

Затим, Мита Петровић указује на то да је кулучење чешће злоупотребљавано и примењивано током Османлијског периода у односу на оба периода Кнежевине. Са уласком у оквире уставноправне материје, кулучење постаје много чвршће уређено. Такође, до оснивања Кнежевине Србије постојао је порез на риболов, али тај порез није урачунат у једначину.¹⁶

Од 1835. године сви плаћају порез, а не само земљорадници. Основне пореске јединице су биле административне јединице, а не порески обавезници. Стога, административне јединице су распоређивале порез сходно финансијском стању пореских обавезника. Битно је нагласити да је османлијски најскупљи период растао градацијски док је најскупљи период Кнежевине био кратког даха (1833–1835). До њега не би ни дошло да није било неопходно намирити трошкове поклона за чиновнике и чланове Порте у Цариграду зарад издавања хатишерифа.¹⁷

15 Мита Петровић, *Финансије и Установе обновљене Србије*, I, Државна штампа-рија Краљевине Србије, Београд 1897, 52 – 57, 117 – 118, 121, 131 – 132, 143 – 144, 165 – 174, 186 – 187, 191, 194, 197, 201 – 202, 217, 226 – 227, 231 – 232, 316 – 331, 339, 347, 363.

16 *Ibid.*

17 *Ibid.*

Порези Београдског пашалука у различитим периодима			Царски	Спахијски
Османско царство (1739–1804)	Најјефтинији период	Минимум	135.8г + дес., дев., к.	
		Просек	139.6г + дес., дев., к.	
		Максимум	143.3 г + дес., дев., к.	
	Најскупљи период	Минимум	219.9 г + дес., дев., к.	
		Просек	226.5 г + дес., дев., к.	
		Максимум	233.1 г + дес., дев., к.	
Предуствана Србија (1815–1835)	Најјефтинији период	Минимум	136.9г + дес.,к.	138.5г + дес.,к.
		Просек	145.9г + дес.,к.	144.5г + дес.,к.
		Максимум	154.9г + дес.,к.	150.5г + дес.,к.
	Најскупљи период	Минимум	199.6г + дес.,к.	201.2г + дес.,к.
		Просек	209.2г + дес.,к.	207.8г + дес.,к.
		Максимум	218.7г + дес.,к.	214.2г + дес.,к.
Кнежевина србија (1835–1842)	Константа	Сума	132г 50 ока кукуруза Један дан кулука (до 1838.)	

Легенда: г – грош; дес. – десетак; дев. – деветак; к. – кулук

Битна олакшица за пореског обавезника била је могућност, уведена 1835. године, да се порез плаћа из два дела, а не одједном. Наглашавамо да се започиње претпоставком да је у питању најскупља година у сваком од периода (породица плаћа порез на венчање и крштење и мртвину¹⁸ итд.), међутим, испоставило се да је највећи терет за пореске обавезнике чинила главница односно порез који је сваки порески обавезник плаћао на своје пуко постојање. Оне су у позним деценијама осамнаестог века скочиле шестоструко док су остали порези скочили за 60%! То је уједно и један од узрока избијања Првог српског устанка.¹⁹

Додатни разлог, који истиче Бранислав Недељковић, јесу остале тегобе које су пратиле дахијски режим. Ага, односно читлук – сахибија, узимао је десетак, деветак и царски порез и приморавао је чифчије на кулук за њега и дахије: поврх свега тога, насиље, плачке и отимачина нису били ретка појава, те је правна и имовинска сигурност била на минимуму. Изузетак је био период управе Хаџи Мустафа-паше који је 1793. успоставио један од јефтинијих периода под Османском влашћу; нажалост, тај период је нагло сасечен 1801. када су дахије организовале агентат на њега, након чега је започео најскупљи период. Такав нагли пад животног стандарда је морао да допринесе избијању устанка.²⁰

18 *Ibid.*, 53. Мртвина је био порез која се плаћао спахији „за умрлу главу”. Породица покојника би након његове смрти платила порез у износу од 2 гроша.

19 *Ibid.*

20 Бранислав Недељковић, *Историја башијинске својине у новој Србији с краја 18. века до 1931*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д. 12, Београд 1936, 148.

Битне олакшице су социјалне мере које су уведене током владавине кнеза Милоша и тичу се ослобађања сиромашних и деце од разних дажбина. Постоји чак и делимично ослобађање од пореза за лица са нижим приходима. Лица која су у потпуности ослобађана од пореза су углавном: лица са ситном децом, поготово ако је лице надничар и без баштине; стара лица (преко 60 година); жене; неспособни за рад, односно осакаћени и умно оболели; свештеници; чиновници; учитељи; војници; судије; хероји устанка; свака четврта глава куће и лица која због сиромаштва кнез ослобађа од пореза указом.²¹

Сагледаваши табелу пореза Београдског пашалука, сасвим је разумно поставити питање како је дошло до тога да порези буду најнижи након стицања уставности у односу на скоро читав осамнаести век? Тој појави можемо да припишемо више узрока.

За почетак, Милош је још од Првог српског устанка уживао велику подршку народа и планирао је да је задржи. Он је важио за једног од чувених војвода који је остао с народом након слома Првог српског устанка. Такође, успео је да умилостиви Сулејман-пашу Скопљака и ублажи барем привремено турска злодела која су уследила после устанка. Међутим, Милош је морао много да ради на обнови свог угледа након што је протеривао и обезглавио одређене устанике и војводе. На њгов углед је нарочито лоше утицала Карађорђева смрт, јер је народ у Карађорђу видео великомученика и трагичног хероја.²²

Милошев главни имовински интерес је био да задовољи прописани харач који је морао да предаје Порти. Такође, након ратоборног устаничког периода народ је поприлично осиромашао. Поврх тога велика глад је владала током 1816. и 1817. године. У варошима је стање ипак било убедљиво боље, будући да су биле центри трговине,²³ али на селу је постојала опасност да велики број људи пређе у надничарску класу због праксе зеленаша и високих дажбина. Кнежевина би остала без пореских обвезника и њени приходи би се смањили. Сходно томе, она је морала да буде опрезна да их сувише не оптерети јер још увек није могла да опорезује велепоседнике на основу имућности.

Компаративним изучавањем тефтера²⁴ Мита Петровић закључује да су кметови и кнезови намерно пријављивали мањи број

21 М. Петровић, *Финансије и Уставанове обновљене Србије*, I, 327.

22 Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, Нова штампарија „Давидовић”, Београд 1908, 77., 364.

23 М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, I, 255 – 258.

24 Тефтери су званична пореска евиденција која је приказивала број пореских обвезника у различитим административним јединицама, као и износ који они дугују.

пореских обавезника током владавине Османлија. Тај закључак изводи из чињенице да се за мање од четири године (1815–1819) број лица која се опорезују готово утростручио! Кнез Милош је 1818. и 1819. године спровео два пописа у ком су кнезови и кметови пажљиво пописали све пореске обавезнике. Испоставило се да је прави број пореских обавезника био 119.854, у односу на турских 43.527.²⁵ Да ли је узрок овоме то што је порез био драстично нижи, или што је Милош био много прихваћенији и имао више ауторитета у односу на турске харачлије? Не можемо да одговоримо са потпуном сигурношћу, али вероватно су оба фактора имала утицаја. Наравно, треба узети у обзир и масовна досељавања која су уследила након Другог српског устанка, али свакако се може закључити да је Милошева пореска управа била знатно ефикаснија од турске.

Битан фактор је харачлијска награда, која је износила две паре по пореској глави. Милош је са харачлијама правио нарочите погодбе те је део те награде ишао у његову касу. Можемо претпоставити да је он искористио свој утицај да се бележи већи број пореских обавезника у замену за део награде. Изузев тога, Милош се са Марашлијом нагодио на 287.784 гроша за харач Београдског пашалука. Међутим, то би значило да би пописаних 43.527 лица (према турском попису) плаћало по 6 гроша и 22 паре. У тај рачун су улазила сва поменута лица која су се ослобађала проеза. Године 1816. и 1817. Милош је зарадио 53.817 односно 47.782 гроша. Стога је од октобра 1819. спустио порез на 3 гроша и 2 паре. Милош је и даље наплаћивао свим пореским лицима прописани порез чак и кад је 1822. године било 132.558, а 1826. године чак 151.369 пореских обавезника. Марашлији је и даље исплаћивао 287.784 уговорена гроша, водећи се старим турским пописом који је тврдио да има укупно 43.527 пореских обавезника, а остатак је стављао у сопствену касу. Да би ово прикрио, Милош је тескере давао свакој кући, а не сваком пореском обавезнику (јер у кући је могло да их буде и по пет), а када би остао без тескера једноставно би их фалсификовао. То је ишло тако далеко да је 1826. уговорио харач с Портом за 245.000 гроша, а наредне године је прикупио за себе 157.071 гроша рачуноводственог профита будући да је укупно скупио 467.563 гроша и 11 пара.²⁶ Остатак је потрошен, претпоставља се, на фалсификовање тескера, плаћање пореских службеника и сл.

25 Мита Петровић, *Финансије и Установе обновљене Србије*, II, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1898, 444 – 447.

26 Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, Нова штампарија „Давидовић”, Београд 1909, 383 – 387. Тескери су званичне потврде (признанице) да је порез плаћен, које сваки порески обавезник добија.

Доступност ових података говори о педантности владе кнеза Милоша при вођењу благајничких књига. Поред тога овакав „скривени профит” је дозвољавао додатно спровођење горепомнутих социјалних мера у виду ослобађања пореза. Такође, Милош је због тога имао довољно финансијских средстава да одређене крајеве или нахије ослободи од пореза уколико оне изразито осиромаше. Стога, може се рећи да је и тај Милошев додатак посредно стајао на пут зеленашењу јер је давао олакшице онима при дну економске лествице. Такође, тај профит је био коришћен за потплаћивање чиновника и чланова Порте у Цариграду зарад издавања хатишерифа о чему је већ било речи.

Милош је поменути новац давао на зајам; међутим, то је чинио готово искључиво странцима. Неки од његових дужника су биле спахије, много Турака у Србији и ван ње, па чак и лесковачки паша Абди-Саид, Шашит-паша и барон Сигентал, командир Вараждинске генералне команде. Ти зајмови су били политички, и на њих је поверилац узимао често висок зеленашки интерес, али у виду услуга. Такође је користио новац да закупи све државне приходе од Марашлије и на тај начин додатно напуни касу Кнежевине.²⁷

Још један веома битан разлог за одржавање нижег пореза су инструкције руског посланика Рибопјера у Цариграду које су предате кнезу Милошу посредством Димитрија Давидовића. Укратко, Рибопјер саветује Милоша да штити сељаштво због опасности од формирања племства.²⁸

27 М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, II, 383, 486 – 487.

28 Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић*, III, Нова штампарија „Давидовић”, Београд 1912, 190.

Рибопјер: „Бојари су у Влашкој узрок свој народној несрећи и руска би влада дала Бог зна шта да их нема: она ради све што може да спаилуке у Влашкој уништи, а тиме и бојаре. Но у онде где већ има бојара тешко их је укинути, у земљи где их нема не треба их заводити, земља ће без њих бити срећнија. Правитељство треба све себи да привуче, биће јаче и веће.”

Опасност од бојара по Милоша је та што би постали такмаци династији коју је он хтео да заснује. Они би му ограничавали власт, а још би додатно угрозили његов однос са народом јер, као што је Рибопјер рекао бојари нису нарочито популарни.

О другој верзији приче зашто бојари нису успостављени: Јеленко Петровић, *Окуђе или заштитна земљорадничкој минимума*, Библиотека Економист – Штампарија „Привредни Преглед”, Београд 1930, 77 – 78. Аутор цитира дело М. Ђ. Милићевића, *Кнез Милош у њричама*, 149 – 152. На предлог заслужних устаника да им да спахилуке или бар титуле грофова, барона и сл, Милош је одговорио са: „Јес, јес, отац ти је био козар, а ти треба да будеш гроф.” Компромис је био да им да презимена као што су имали Руси те је Милош кренуо на лицу места да им смишља презимена.

Да би се зеленашењу стало на пут док се не донесе кодификовани грађански законик, кнез Милош је 29.5.1836. године донео указ којим одређује, које се имање дужничково не може продати за дуг.²⁹

Указ наговештава да је појава презадуживања готово одмах правно регулисана, макар привремено, до доношења СГЗ–а. Указ је донет како је би се спречило ширење сиромаштва и пропадање читавих породица, али и као заштита жена и деце, који најчешће страдају јер остају без крова над главом. Оно имање у којем сама породица не живи (хан, дућан, механа и сл.) могло се без ограничења стављати под дуг.³⁰ Указ је додатно проширен новим указом 28.6.1837. године. Њим се уређује начело *prior tempore potior iure* односно да онај који се први јави суду као поверилац неког лица има предност у односу на оне који су то учинили касније.³¹

Указ из 1836. године, који је наизглед био привремено решење, остао је на снази скоро током читавог постојања Кнежевине Србије. Њиме је било предодређено да ситни пољопривредници буду заштићени од хипотека крупних зајмодаваца. Пре поменуте допуне, 24.3.1837. године, у Београду је донет Указ да се не сме узимати већи интерес од 12%. Текст указа говори о распрострањености проблема задуживања са несразмерним каматама у Кнежевини Србији. Сам указ налаже да се већи интерес не досуђује. Овим указом се први пут у Кнежевини Србији прописала законски ограничена камата.³²

Сасвим је извесно да је кнез Милош предвидео могућност да се уместо бојара формира зеленашка велепоседничка класа на рачун масе задужених сељака те је тој појави хтео да стане на пут поменути указима.

Додатно регулисање појаве зеленашења у периоду између последњег указа и СГЗ–а није било од кључног значаја за Кнежевину Србију, будући да је зашла у серију криза које су се тичале кнежевског престола. Тек након Милошеве абдикације, Миланове смрти, Михаиловог изгнанства и доласка кнеза Александра Карађорђевића на престо, остварили су се услови за даље регулисање грађанскоправне материје што се обистинило доношењем СГЗ–а.

29 *Зборник закона и уредаба у Књажевстџу Србији*, бр. 30/1877.

30 *Ibid.*

31 Указ, којим се објашњава наређење у указу од 29. маја 1837. г. о продаји имања за дуг од 28. јуна 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажевстџу Србији*, бр. 30/1877.

32 Указ да се на зајам не сме узимати већи интерес од 12% од 24. марта 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажевстџу Србији*, бр. 30/1877.

2.3 Развој зеленаштва од Српског грађанског законика из 1844. године

2.3.1. Правно реулисање *йишпања зеленаштва*

Занимљивост код СГЗ–а је што се потреба за регулисањем грађанскоправне материје, пре свега имовинскоправних и својинских односа, осетила највише на селу, а не у варошима. Његов циљ је био да спречи „грабеж и отимачину” око земље на српском селу. Самим тим се регулисао појам окућја, окупације земље, као и располагања земљом. Занимљиво је да се одређене теме које су битне само за село нису разрађивале у толикој мери – чак уопште – у Аустријском грађанском законнику (АГЗ) донетог 1811. године.³³ То је сасвим очекивано, узевши у обзир друштвене прилике подручја на којима су ова два законика донета. Као што је већ речено, један од проблема на српском селу је било зеленаштво, а како је оно регулисано СГЗ–ом биће представљено у наредним пасусима.

СГЗ је у § 601. инкорпорирао скраћени облик одредбе Указа од 24.3.1837. године да се не сме узимати већи интерес од 12%. Занимљиво је да се у истом параграфу разликују термин *лихва* када је у питању новац и термин *хасна* када су у питању друге потрошне ствари.

Према одредбама СГЗ–а, зајам је реалан, једнострано обавезујући уговор, самим тим и добротин. Такође, дозвољава се усмена и писана форма. Параграфи 598. – 600. Главе XXI – „О зајму”, најбитнији су за регулисање појаве зеленаштва.³⁴

Значај § 598. је у томе што законодавац предвиђа могућност уговарања индексне клаузуле, што би злонамерни зајмодавац могао да злоупотреби у нади да ће неуком зајмопримцу наплатити више и на тај начин заобићи § 601. Исто се чини по питању § 599. где постоји опасност идентична оној из § 598, али и додатна опасност у случају да постоји монопол или кооперативни олигопол на дату руду који би могао да се злоупотреби да би се утицало на цену и унутрашњу вредност валута.

Димитрије Матић истиче да је § 598. одлична мера против проблема промене унутрашње вредности валуте. Тај проблем може и повериоцу и дужнику да шкоди јер ни један ни други током и на-

33 Радомир Ђуровић, „Српски грађански законик и развитак Србијанског села”, Миодраг Јовичић (ур.), *Сто педесет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994)*, Српска академија наука и уметности /ГИП „Култура”, Београд 1996, 361 – 368.

34 Лазар Марковић, *Грађански законик Краљевине Србије са крајњим објашњењима*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1921, 268 – 269.

кон читавог правног посла у случају промене унутрашње вредности валуте немају куповну моћ коју су очекивали да ће имати. Такође, указује се на проблем тога доба, а то је могућност промене у начину ковања новца. Самим тим одређена валута би садржала мање или више метала од ког се прави те би то додатно утицало на промену унутрашње вредности валуте. Од промене спољашње вредности валута је дужник заштићен у § 598. као и у § 599. у случају промене спољашње вредности различитих руда.³⁵

Стога, закључује се да су § 598. и § 599. подједнако битни инструменти при заштити дужника од промене спољашње и унутрашње вредности валуте. Они један другог употпуњују и чине целокупну заштиту сврсисходном. Да би заштита била целокупна морају да се обухвате сви фактори који утичу на вредност валута као што је то учињено у СГЗ-у.

АГЗ је при оваквом регулисању зајма сличан СГЗ-у, али опет има неке другачије институте. Најбитнији параграфи се налазе у другом делу другог одсека двадесет и прве главе – „О уговору зајма”.

Утицај АГЗ-а се јасно види у § 598. јер су решење тог параграфа и § 988. АГЗ-а готово идентична. Међутим, разликује се од СГЗ-а по § 601. јер АГЗ у § 992. прописује фиксну камату од 5% осим у посебним случајевима где она може да буде 4% односно 6%. Такође, АГЗ је извршио утицај на СГЗ у § 599. и § 601. што се примећује у § 992. АГЗ-а. Оно што је занимљиво код АГЗ-а је институт „задужница” као вид зајма у ком је предмет одређена чинидба, регулисан § 990. и § 991. Зајам може да се изда одређеном чинидбом и да буде враћен истом чинидбом или вредношћу те чинидбе у новцу. Додатна занимљивост је § 1000. који говори о закону о зеленашима, односно наговештава доношење нарочитог закона о зеленашима који ће одредити како се поступа са њима.³⁶

Касациони суд је развио праксу која је касније спроведена у Закону о ликвидацији мораторног стања од 24.4.1920. године који је касније допуњен 1.8.1925. године чланом 28. Сам закон доста регулише обавезе пре Првог светског рата, али суштина се види у поменутом члану.³⁷

35 Димитрије Матић, *Објасненије Грађанској законика за Књажевство Србско, Књажевства Србског Књигопечатница, Београд 1851, 812 – 814.*

36 Драгољуб Аранђеловић, *Аустријски грађански законик, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1922, 274 – 276.*

37 Иван Петковић, *Грађански законик за Краљевину Србију објашњен одлукама Касационој суда у Београду, Штампарија „Свети цар Константин” Ниш, Београд 1939, 252.*

Битност овог члана је у томе што нам показује метод којим је суд одређивао вредност валута при исплати дуга. Током периода трајања Кнежевине Србије, то је очигледно курс валуте коју је она имала на Женевској берзи која постоји још од 1850. године. Касније је та надлежност подељена са Београдском берзом, али је она успостављена много касније. Овим питањем се касније бавио и Касациони суд.³⁸

Спречавање злоупотребе монопола или кооперативног олигопола над неким производом долази поготово до изражаја у § 600. Овај параграф стаје на пут тактикама које би зеленаши потенцијално могли да користе. То би била злоупотреба кооперативног олигопола зарад манипулисања тржишним ценама, које би формирали присвајањем пољопривредних производа. Помињало се да зеленаши купују плод будућих усева сељака. Сходно томе, ако они пре куповине усева издају зајмове у пољопривредним производима на одређен период, а затим почну да снижавају цену тог производа куповином усева који су још зелени, могу да траже много већу количину поменутог пољопривредног производа при повратку зајма јер су они директно утицали на пад цене. Тако би касније, када испуне свој циљ, заобишавши § 601, могли опет да дигну цену и при продаји тих производа стекну додатни профит. Да је та појава спонтани производ више фактора, цела ситуација би евентуално и могла да се оправда. Међутим, спроведена на овакав начин, то је вид манипулације тржишне цене стварањем картела. Када се узме у обзир да је закон предвидео механизам заштите који штити зајмопримце од потенцијалног стварања картела на њихову штету, добија се доказ стручности законодавца и његовог познавања добре праксе.

Чл. 28: „Плаћања по обавезама издатим у земљи или ван ње, а које гласе на злато или златну валуту и датирају од пре 12. јула 1914. год., извршиће се у динарима по средњем курсу Београдске берзе израчунатом за време од 12. априла до 12. јула 1914. год.

Ово важи и за све оне обавезе које су преновљене у току мораторног стања, а имају свој основ у правном послу из времена пре 12. јула 1914. године.

Новчане обавезе које потичу ма из кога основа и гласе на злато или страну валуту сем круна, марака и легова и турских лира и датирају од 12. јула 1914. год. до 1. октобра 1918. године исплатиће се у динарима. Одговарајући износ динара израчунаће се, претварајући злато и стране валуте у француске франке по курсу који су те валуте имале на Женевској берзи на дан постанка обавезе, па затим претварајући француске франке у динаре по курсу Београдске берзе на дан исплате.”

38 *Ibid.*

Ос. 306 од 15.1.1914.: „Закони о мораторијуму су јавноправног карактера и као такви односе се на све правне послове.”

Рек. – 48/38 од 11.4.1938.: „Повреда ових од стране изабраног суда представља разлог за ништавост пресуде по §691 т. 7 грпп.”

Поред ове опасности, Димитрије Матић указује и на могућу злу намеру зајмопримца. Често људи сличне струке издају један другом зајмове у натури. Сходно томе, ако би по примеру Димитрија Матића један механичар издао другом зајам давши му неколико оваца за клање, велики проблем може да настане при враћању дуга. Злонамерни зајмопримац би могао да проба да врати овце мање масе и горег квалитета у односу на позајмљене, али у истом броју.³⁹ Што је већи квантитет позајмљених ствари, то је већа потенцијална штета по зајмодавца. Овај параграф то спречава, и ту је очигледан утицај АГЗ–а.

Пракса Касационог суда по овом питању се види у пресуди 4732 од 27.11.1879. Ник.⁴⁰

Дужници зеленашких дугова су били судски заштићени. Прекомерна лихва се није досуђивала зајмодавцу. Додатна потпора томе је § 915. који чини ништавим све противправне уговоре, па и тај.⁴¹ Слично решење примећујемо у трећој глави – „О престајању права и обавеза” параграфа 1411. АГЗ–а.⁴²

Из одредбе да се лихва преко 12% не досуђује видимо да је једина последица по зајмодавца зеленаша та што неће успети да потражује дуг. Ипак, не постоји никаква додатна санкција за њега. Једино §902. Главе III – „Како престају права и обавезе” додатно подржава већ поменуте одредбе.⁴³

Димитрије Матић сматра да сме да се тражи назад нешто што ниси био дужан дати. Заблуда може да буде у ствари и у лицу, односно када се плати дуг који је већ намирен или када се верује да дугујемо некоме нешто, а испостави се да је то нетачно. Право накнаде зависи од природе ствари, износа и начина потраживања. Такође, најбитније је да страна која је била у заблуди буде обештећена, ако не истом или идентичном ствари онда износом у новцу који је

39 Д. Матић, 815.

40 И. Петковић, 253.

Пресуда 4732 од 27.11.1879. Ник.: „Зајам у храни, иако је у облигацији одређена цена храни не враћа се у новцу, већ ако дужник хоће у храни, без обзира на већу или мању цену хране.”

41 Л. Марковић, 356.

§915: „Из свију оних узрока, из којих се по закону уговори раскинути, и обавезе уништити могу, може се ствар у пређашње стање поставити.”

42 Д. Аранђеловић, 391.

43 Л. Марковић, 352 – 353.

§ 902.

„Ко се превари у незнању будући ствари или закона, па плати оно, што није дужан био платити, онда има право натраг искати, и то да му се врати. И ако ко учини оно, што није дужан био учинити, има право награду приличну за то искати.”

сразмеран вредности те ствари или учињене услуге.⁴⁴ У АГЗ–у се § 1431. подудара са § 902. СГЗ–а, међутим, § 1432. АГЗ–а утврђује да при исплати застарелог дуга, дуга који не важи због мањка формалности, дуга који не подлеже тужби, или када дужник изврши исплату за коју је знао да није дужан извршити нема право на повраћај.⁴⁵ Овим питањима се касније бавио и Касациони суд.⁴⁶

Битно је нагласити да се Указ од 29.5.1836. године није нашао у Законику о судском поступку у грађанским стварима из 1853. године (ЗГП из 1853). Међутим, због притиска народних посланика, 1860. године Милошева мера се убацује у нови Законик о грађанском поступку (ЗГП из 1860) која се додатно разрађује високим решењем од 13.3.1861. и тако доживљава свој препород.⁴⁷

Пуно име тог решења је „Решење којим се тачка 3 § 262. судског поступка у грађанским парницама допуњава”. Решење прописује да се, поред два дана земље за орање, не могу задужити ни плодови који су од ње сабрани, али ни оружје. Односно, у задружним кућама на сваку мушку главу која је навршила 16 година живота и способна је да рукује оружјем, мора да постоји нешто од наведеног: шоца (дуга пушка), два пиштоља, сабља или велики нож (јатаган). Код незадружних кућа, само једно од поменутог оружја мора да постоји на читаву кућу. Тај минимум оружја не сме да се задужи те се може рећи да је ово решење формирало и „оружани минимум”.⁴⁸

44 Д. Матић, 1161 – 1163.

45 Д. Аранђеловић, 396 – 397.

46 И. Петковић, 334.

Пракса Касационог суда подржава овај параграф, међутим, последња од наведених пресуда је у корист повериоца који може да злонамерно наплати већи интерес од законом прописаног. То се коси са мишљењем Димитрија Матића и АГЗ–а, али та пресуда је ипак донесена 88 година након његовог коментара СГЗ–а и 124 године од доношења АГЗ–а.

„Пропис § 902 г. з. не претпоставља само делање у заблуди дужника који се сам дужником сматра, већ поставља опште начело да се нико на рачун другог не може неправедно обогатити. Стога се овај пропис има применити и онда кад је ко и под ма којим околностима дао неком нешто што му није био дужан дати и што овај држи без правног основа.” – Рев. – 805/35 од 23.10.1935.

„Не постоји неправедно обогаћење ако је поверилац антикрезист уместо интереса за зајама уживао приходе са непокретног имања дужниковог.” – Рев. 1543/37 од 10.12.1937.

„Наплаћени већи интерес од 12 од сто није неправедно обогаћење те се не може тражити повраћај по §902 г. з. ако је већ плаћен.” – Рев. 1915 од 22.1.1938.

47 Драгана Ђатовић, *Привилејована ајрарна банка – Прилој истјорији њољојри-вредној кредитија Србије 1836–1947*, Удружење банака Србије, Београд 2013, 8 – 9.

48 Решење којим се тачка 3 § 262 судског поступка у грађанским парницама допуњава од 13. марта 1861. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Кња-жестјву Србији*, бр. 14/1862

Сагледавши СГЗ, можемо рећи да је законодавац у грађанској материји регулисао питање зеленаштва на најбољи могући начин. Учинио је све у својој моћи да заштити жртве зеленаштва пруживши им судску заштиту и зауставивши изигравање законика. Међутим, било је неопходно да се зеленашење додатно регулише кривичноправно. Подједнако битне промене надолaze у седмој деценији деветнаестог века доношењем других битних правних аката.

Радомир Ђуровић сматра да је СГЗ позитивно утицао на развитак заштите права својине на земљишту као и развитка стварно-правних института хипотеке и службености. Што се тиче битности СГЗ–а по облигационоправне односе, довољно је да се осврнемо на чињеницу да је његов утицај, потпомогнут судском праксом, опстао и након доношења Закона о облигационим односима 1978. године.⁴⁹

2.3.2. Зеленашитво у њраки

Зајам је био правно регулисан, али није постојала ниједна државна ни приватна институција која би могла да обезбеди сељацима легалан зајам. Сходно томе, ту су улогу преузели појединци који су се бавили зеленаштвом. Ти појединци су били варошки трговци, државни чиновници и имућније сеоске газде. Међутим, њихове камате су биле страховите, будући да су наплаћивали од 24% до 40% за кратке зајмове, а за дуже и по 120% годишње, а у најгорим случајевима и по 200%!⁵⁰

Једна од мера кнеза Александра била је да се из судских, школских и удовичких фондова дају зајмови на три године са годишњом каматом од 6%. Од 1858. године су издавани и дугорочни хипотекарни кредити из јавних фондова са роком отплате до 23,5 године. Минимални износ за зајам је био 300 цесарских дуката. Међутим, тадашња куповна снага дуката премашивала је кредитну способност сељака. Стога су корист од ове установе имали једино имућнији варошани. Установу су зеленаши изиграли тако што су разграбили све кредите, тако да ништа није остало за сељаштво, а ни за државну касу. То је узрок укидања ове мере две године касније.⁵¹ Кнежевина је успела да профитира од зеленаша, али није успела у својој првобитној намери, да заустави зеленаштво јер су они поново постали једини зајмодавци.

49 Р. Ђуровић, 371.

50 Ј. Петровић, 157.

51 Велимир Бајкић, *Сељачки кредити – факта, мисли, кривичка*, Штампарија „Мироточиви“, Београд 1928, 34.

Веома је битно сагледати сам процес склапања зеленашког уговора о којем нам говори већ поменути чланак „Србских новина”, „О хипотекним банкама за земљоделце”.⁵²

„Под зеленашким условима се сачини облигација и на исту се потпишу два сведока. Ови сведоци често су били људи који су и сами давали новац на зелено, али су „своје трагове крили”. Наиме зеленаш је имао „нарочите људе” којима је плаћао по два гроша од облигације за потпис. Добивши новац, сељак још није ни из вароши отишао, а зеленаш би већ дошао у суд и ставио интабулацију на сва сељакова добра. Приликом писања облигације, као поверилац, зеленаш би сам себи дао право стављања интабулације на дужниково имање, о чему сељак појма није имао, па није ни могао да разуме смисао свог обавезивања. Често се и то догађало да зеленаш са сведоцима једно сељаку чита, а у другом је смислу облигација сачињена.

Када дође јесен, да се зеленашу кукуруз преда, дешавало се да је неродна година или нека временска непогода. Онда зеленаш допушта да то иде од године до године, докле год зеленаш мисли да ће моћи од дужниковог имања да се наплати; а када види да дужникова добра његово потраживање једва подмирују, он преда суду тужбу и поднесе оригиналну облигацију. Суд није у стању оваквом дужнику ништа помоћи, пошто је дуг облигацијом и интабулацијом осигуран. Узалуд сељак објашњава да је он најпре само пет дуката позајмио, када је облигација све дужничко поверилачке односе покрила, што повериоцу и сведоци потврђују. Пошто се поверилац овако изјасни да неће дужника за дуг даље да чека, онда изађе пресуда да се дуг продајом имања наплати. А кад се стане пресуда извршавати и имање продавати, то стоји вика, плач и кукњава деце, али све бадава, пресуда мора да се изврши.”

Наредни број „Србских новина”, поред поменутих трговаца, чиновника и имућних газди, у зеленаше убраја дућанције и механције који су углавном Цинцари и Гоге. Временом су зеленаштвом кренуле да се баве трговачке слуге и писари. Говори се како је исплативије: „давати новац под интерес него уложити га у какво било привредно предузеће.”⁵³

Неретко су се председници општина и срески капетани бавили зеленашењем будући да је општинска односно среска каса на одређени период била препуштена њима на управљање. Зеленашење је било крајње профитабилно занимање те би ретко кад оштетили касу. Стога им се зеленашке активности нису замерале. Распис Министарства унутрашњих дела из 1852. године тврди да чиновници узимају зајам из јавних каса те се уортачавају са зеленашима. На тај начин су чиновници посредници између јавне касе и „обичних зеленаша”.⁵⁴

52 О хипотекним банкама за земљоделце, *Србске новине*, бр. 26/1857, 1.

53 О хипотекним банкама за земљоделце, *Србске новине*, бр. 27/1857, 1.

54 С. Јовановић, „Светозар Марковић”, *Полијичке и правне расправе*, I, 92 – 95.

Зеленаши су имали различите методе за изигравање закона зарад наплате дугова. Мере које су изигравали су се углавном тицале земљорадничког минимума или пасивне меничне (не)способности сељака, о којој ће више речи бити касније. Међутим, много чешће су сељаци избегавали да им се наплати дуг позивајући се на поменуте мере него што су пристајали на зеленашке методе зарад измиривања својих обавеза. Зеленашке методе за изигравање поменутих мера су биле следеће:⁵⁵

1. Дужник не би плаћао порез, а зеленашу би дао имање на уживање. Када би дошло до лицитације имања због пореског дуга, сељак би замолио чиновника или би зеленаш уговорио са председником општине да се њему прода имање.
2. Долазило би до трампе имањима. Међутим, зеленаш би дужнику дао мање квалитетно имање и на разлици би наплатио дуг.
3. Земљорадник би прешао у трговце или које год неземљорадничко занимање.
4. Општински судови нису могли да потврђују уговоре ни писмена којима се чине поклони. Самим тим сељак би могао да се одужи зеленашу поклонивши му своје имање. Сигурност је у томе што нико не би дубље залазио у тај правни посао постављајући питање да ли се поклоном прикрива исплата зеленашког дуга.
5. Општински судови би пристајали да поравнају дуг између сељака и зеленаша тако што би одредили да повериоцу остане земља. Ово би могло да се класификује и као проблем правосуђа будући да је додела земље била противзаконита када вредност имања премашује 200 динара што се дешавало у већини случајева.
6. Имање би се давало под залогу или закуп тако да би закупнина и сви производи исплатили дуг. Некад би се зеленаш пријавио да плаћа порез те би државином стекао својину након одређеног периода, а бивши власник не би ни покушао да докаже да је земља његова, јер је на тај начин измирио дуг.
7. Дужник и зеленаш би склопили уговор о продаји, који је још један доказ својине над некретнином поред тапије. Уговор би садржао клаузулу да у случају не издавања тапије куповна цена мора да се врати. Поверилац би без сметње узимао у својину продату земљу, а ако би дужник покушао да врати земљу на основу закона о окућју, одговорао би за превару.

55 Ј. Петровић, 278 – 284.

8. Дужник би у тобожњем спору признао тужиоцу право својине.
9. Поверилац би тужио власника продате му земље за самовољно присвајање исте. Дужник би то признао пред полицијском влашћу и плаћао малу казну коју би поверилац поднео, а дужник би био осуђен на повраћај земље.
10. Дужник би учинио повериоцу ситну крађу или увреду, те би признавајући дело пред судом био благо кажњен. Затим би тврдио да не може да плати судске трошкове те би се имање одузело, а поверилац га формално купио на лицитацији.
11. Често би зеленаши корумпирани деловође да изјаве како дужник има довољно земље о чему често не би ни обавестили кметове који су углавном били полуписмени, а у случају да их обавесте, кметови би добијали проценат од мита.

2.3.3. Проблеми у правосуђу

Проблеми у правосуђу су наслеђени још из доба Османског царства. Муселими, који су вршили послове управе са одређеним административноказненим овлашћењима, и кадије, које су вршиле судску власт, било су изразито корумпирани. Штавише, редовна пракса је била наплаћивање неправедних глоба и примање мита. Један од узрока је то што они нису имали плату, чак су и свој простор закупљивали, те су се искључиво издржавали од судских такси и наплаћених казни. Међутим, ситуација се нагло погоршала доласком дахија које су судиле својом вољом и то често на веома неправедан начин. Подизали су глобе, отимали имања и неретко изрицали тешке телесне казне. Упркос таквом лошем искуству са османлијском управом, злоупотреба јавног положаја у виду корупције је опстала. Узрок је била некавалитетна санкција јер лице које би било ухваћено у примању мита би једино било лишено положаја и било приморано да врати тај мито. Међутим, ништа се не говори о враћању осталих противправних примања или било каквој имовинској санкцији, лишавању слободе и сл.⁵⁶

Проблем корупције се истиче и на Светоандрејској скупштини 1858/1859. где група посланика указује на разне проблеме у правосуђу, али пре свега на потребу за кажњавањем корупције. Тврде да је међу судијама и писарима владала протекција и корупција. Примали су мито и узимали новац у зајам са ниским каматним стопама из пупиларних фондова. те би тај новац користили за давање зеленашких

56 Д. Папазоглу, 9 – 10, 152. У овом одељку се аутор позива на дела Вука Караџића: *Географическо-статистическо описаније Србије*, 82 – 87., *Грађа*, 8. и *Српски рјечник*, 388.

зајмова. Штавише, тврде да неки судови, попут Ужичког, без мита не само да нису хтели да суде у корист странке, већ нису хтели да суде уопште, одуговлачећи процес у бесконачност.⁵⁷

Међутим, један од посланика, Сима Протић, председник Смедеревског окружног суда, жалио се на притисак који судије трпе од великаша и све њихове родбине и пријатеља који долазе пред суд. Судије тим притисцима и претњама подлежу не желећи да их великаш „гони и упропасти”.⁵⁸

Сликовит пример корупције је описан у бр. 34 *Србских новина* од 31.3.1859:⁵⁹

„Што је кои судија по миту, криво судио, то је маленкост према другом: много је било судија и писмених и неписмених, који су први сами, а други преко писара или практиканата, кад на протокол узимају, речи једне или друге стране (као што се то може) извртали, а још више је писара било, кои једнога или другога парничара (кои је бољи и бога тији) уцени што може више, па онда протокол парнични, а према томе и испит сведока устрои како је за онога боље и сходније, – и овим је начином онај, кои је добро умитио парницу добио; а друга страна, или слаба с имањем, или поуздана с правом на исто слањајући се, понајвише изгуби.”

За време устаничке Србије правосуђе се пре свега водило осећајем правичности и обичајним правом. Најбитнији историјски извори из којих сазнајемо о устаничком праву су Деловодни протокол Карађорђа Петровића и Протокол Шабачког магистрата. Ту спада и Карађорђево законик који је био основ кривичног права у устаничком периоду. Саме старешине су негативно утицале на развој правосуђа до те мере да су одвраћали народ од обраћања Совјету. Међутим, стање је кренуло да се побољшава 1811. године након скупштине на којој је Карађорђе донео решење којим забрањује мешање старешина у правосуђе и утврђује начин на који се постављају судски чиновници.⁶⁰

Битан правни акт пре доношења СГЗ–а је било Устројеније суда окружни од 26.1.1840. године које је разрадило кривично и процесно право.⁶¹ Године 1853. је донет Законик о судском поступку у

57 Мирослав Поповић, „Кључна сведочанства развоја судства у Кнежевини Србији (1815–1869)”, *Расински анали*, бр. 13/2015, 56–57.

58 *Ibid.*, 57.

59 *Србске новине*, бр. 34/1859.

60 Д. Папазоглу, 11 – 12, 19 – 21. Аутор се у одељку позива и на дело проте Матије Ненадовића, *Мемоари*, 283.

61 Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, ИП „Градина”, Ниш 1991, 39.

грађанским стварима (ЗГП из 1853.). Закон је прописивао изузетно дуге поступке, а судије су биле везане позитивном доказном теоријом која је налагала да уз законски прописане доказе судија донесе пресуду неовисно од свог уверења. Међутим, већ 12.2.1860. године сам поступак се поједноставио, поготово, кад је у питању „кратко суђење по писменим исправама”, доношењем Законика о поступку судском у грађанским парницама (ЗГП из 1860). Кратко суђење по писменим исправама је служило да се констатује дуг и наложи извршење, што је убрзавало пресуде и смањивало трошкове. Када би се тужилац жалио да је рок за исплату протекао, суд би најдуже за три дана издао налог полицији да кроз осам или тридесет дана наплати дуг. Нажалост, правосудни систем је постао још једно оруђе зеленаша. Закон о поступку судском у грађанским парницама из 1865. године (ЗГП из 1865.) није решио овај проблем.⁶² Једино је чланом 471. одредио законски минимум од два дана орања. Та мера је касније 24.12.1873. године допуњена у духу Закона народног благостања, о коме ће речи бити у посебном одељку.⁶³ Зоран Мирковић сматра да је законски минимум био велика кочница за економско пропадање српског села у том периоду.⁶⁴

Законик о поступку судском у кривичним делима из 1865. године није учинио превише да би стао на пут зеленаштву.⁶⁵ Отежавајућа околност је била и велика нестручност судија, међутим, како је време текло тај проблем се постепено сузбијао у складу са побољшањем образовања.⁶⁶ Последњи неписмени судија је пензионисан 1862, а до 1874. су све судије изузев тројице председника судова у унутрашњости били правници.⁶⁷

Додатни проблем је стварало кршење протокола рада судова од стране самих судија. Сагледавши препоруке Министарства правде судовима, уочено је да је у великом делу поступака кршен протокол у обиму који би данас био незамислив. Нека од тих кршења протокола су: ненавођење имена и презимена парничних странака, неназначи-

62 Зоран Мирковић, *Српска њравна историја*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2019³, 170 – 175.

63 Милорад Недељковић, *Пасивна менична способност земљорадника с њољедом на будуће наше законодавство*, Графички завод „Макарје”, Београд – Земун 1927, 2 – 3.

64 З. Мирковић, 175.

65 *Ibid.*, 178 – 181.

66 *Ibid.*, 188.

67 Мирослав Поповић, „Организација судства у Кнежевини Србији за време друге владавине Милоша и Михаила Обреновића (1858–1868)”, *Српске студије*, бр. 7/2017, 152.

вање спорног предмета, немар при сагледавању доказа, преопширно бележење и сл. Чак се врло често дешавало да суд додели парницу трећој страни, која уопште не учествује у спору!⁶⁸ Све наведене ситуације су, између осталог, само једна од последица лошег образовања судија и судских чиновника.

По речима Слободана Јовановића, још један проблем било је „терање по судовима” које је за резултат имало вишегодишње чекање на завршетак парнице. Међутим, то није био вид достизања правде већ су се људи надали да ће стећи било какву добит. Током четрдесетих година највише парница је било везано за баштину због раздруживања и омеђивања земље, а педесетих примат преузимају парнице везане за дугове као производ зеленаштва. Жалби је било подједнако много, због чега је постојала изрека „тераћемо се до Књаза”. Међутим, реформе су покушале да реше проблем увођењем правила да за парнице испод вредности од 2000 гроша не постоји право жалбе. Такође је цена судских такси 1857. године утростручена.⁶⁹

То је растеретило правосуђе, али га учинило и недоступнијим широј народној маси. Покушај растеређивања правосуђа по било коју цену је разумљив, будући да је, по речима статистичара Владимира Јакшића, број грађанских парница од 1841. године са 2.789 предмета порастао на 27.849 предмета до 1858. године што значи да се број предмета удесетостручио!⁷⁰ Слично истиче и Мирослав Поповић, наводећи да су судови у деловодном протоколу имали од 1200 до 2000 бројева, што значи да их је годишње било свеукупно 28.000. Међутим, крајем владавине уставобранитеља, чачански суд је сам

68 Мирослав Поповић, „Основе нормирања грађанског судског поступка у Кнежевини Србији (1846–1853)”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, бр. 2/2015, 191 – 205.”

69 Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Издавачка књижарница Геце Кона 1, Београд 1933, 27 – 30, 174.

М. Поповић, „Кључна сведочанства развоја судства”, 54 – 55. Аутор наводи дело лекара кнеза Милоша, Бартоломеа Куниберта, и његово објашњење покуљења судских такси, Бартоломео Куниберт, *Српски усџанак и њрва владавина кнеза Милоша II*, Београд 1988, 51 – 52: „Да би се смањило број парницења и суђења која су доста честа у Срба, као код свих народа више заосталих у развијању, код којих је дух парницења увек у обрнутој сразмери, према ступњу уљуђености, Кнез је наредио да се ниједна ствар не износи пред редовне судове докле се не би покушало да је пресуде кметови или старешине еснафа, и да се онај, који би се после њихове пресуде обраћао судовима на случај пресуђења на његову штету, буде дужан платити судске трошкове а уз то и једну малу флбарину, к томе још да противној страни плати одштету за изгубљено време, које је због удаљености судова могло понекад бити доста дуго.”

70 Д. Николић, 28. Аутор се позива на *Србске новине*, бр. 82/1859.

имао 30.000 деловодних бројева у протоколу!⁷¹ Тек је након 1861. године, када је било 34.106 парница, њихов број почео да опада, па је 1863. било већ 29.895, а 1866. број се спустио на 19.785.⁷²

Важно је сагледати и колики број од тих пресуда чине предмети који се тичу дугова. Примера ради, по статистици из 1844. у Суду Округа Њупријског 45% парница је било везано за дуг. Чак 65% тих парница није пресуђено због преоптерећености суда, што је утврдила Комисија за унапређење грађанског поступка.⁷³ Сличну ситуацију 1844. затичемо у Крагујевцу, где грађанске парнице због дуга чине највећи удео, али процентуално их је нешто мање него у Њуприји јер чине 44,6% свих парница; међутим, од пресуђених парница, оне везане за дуг чине 47,5%. Штавише, Суд Округа крагујевачког је важио као доста ефикасан суд. Критеријум да се суд прогласи „ефикасним” је био да буде већи број пресуђених него непресуђених грађанских парница.⁷⁴ При Суду Округа ваљевског затичемо ситуацију у којој опет имамо 40% парница које су пресуђене због дуга. Међутим, оно што је забрињавајуће је то што је само 27% парница пресуђено, а 73% не.⁷⁵

Постојао је занимљив феномен у правосуђу током друге владавине кнеза Милоша. То су били кнежеви страствени покушаји да се уплете у сваки судијски предмет, поготово ако је везан за продају земљишта сељака и наплаћивање дугова. Слободан Јовановић оцењује да је ова појава долазила из похвалних побуда, али и од Милошеве менталне (не)стабилности, која код осамдесетогодишњег човека средином деветнаестог века није ни могла да буде на завидном нивоу. Постоји и фактор носталгичности коју је Милош вероватно осећао према својој првој владавини када је могао да делује као Врховни суд. Самим тим, можда је покушавао да се врати у прошлост или бар присети давно прошлих времена.⁷⁶ Постоји могућност да је Милош био више него свестан својих радњи и да је на тај начин покушавао да спроведе своју антибојарску политику.

71 М. Поповић, „Кључна сведочанства развоја судства”, 58. Аутор се позива на *Србске новине*, бр. 36/1859.

72 М. Поповић, „Организација судства”, 160 – 163.

73 Мирослав Поповић, „Суд Округа њупријског 1840–их: Прилози за историју”, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, бр. 51/2021, 186 – 189.

74 Мирослав Поповић, „Суд Округа крагујевачког у светлу извештаја Министарства правде Државном савету за 1844. годину”, Предраг Илић (ур.), *Крагујевац њва њресјоница модерне Србије 1818–1841. године*, Крагујевац 2019, 359 – 361.

75 Мирослав Поповић, „Стање суда Округа ваљевског 1844. године”, *Љухорски записи: њемајски зборник радова*, Својново – Крушевац 2018, 104.

76 Слободан Јовановић, *Друја владавина Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геце Кона 1, Београд 1933, 83, 102.

Које годе да су биле Милошеве побуде, он се трудио да се мимо закона чистим кнежевским ауторитетом бори против наплате дугова и продаје земље сељака што је нарушавало институцију правосуђа, али може да се тумачи као *de facto* мера против зеленаштва. Због тога га је Слободан Јовановић окарактерисао као „деспота који себе сматра првим слугом народа”.⁷⁷

Међутим, та побуда није била без преседана будући да се на сличан начин Карађорђе непрестано мешао у правосуђе и по речима Димитрија Папазоглуа, чак био главни фактор правосуђа. Занимљива анегдота је када је пред Карађорђа доведен трговац из Бијелог Поља који је откупљивао ратни плен од Турака, те њим трговао. Карађорђе се изнервирао, издравши се на трговца што „шпекулира сиротињском муком”, извукао пиштољ усред суђења и убио га.⁷⁸

2.4. Законске промене током друге владавине кнеза Милоша и Михаила и њихов утицај на зеленаштво

Током друге владавине кнеза Михаила Обреновића дошло је до бројних законских промена и реформи. Битни правни акти који су донети током друге владавине кнеза Милоша су Закон трговачки из 26.1.1860. и Криминални (казнителни) законик, донет 29.3.1860. године. Друга владавина кнеза Милоша је трајала до 26.9.1860. године. Разлог за то што су поменути закони донети у тако кратком временском размаку је велики број жалби на правосуђе које су биле упућене кнезу Милошу, те је он почео манично да гони Савет и комисије да раде на законима.⁷⁹ Међутим, битно је признати заслуге Уставобранитеља на чијем раду су поменути правни акти и засновани.⁸⁰ Такође су донети Закон о Управи фондова из 1862. и измене Српског грађанског законика из 1864. током друге владавине кнеза Михаила.

77 *Ibid.*

78 Д. Папазоглу, 17, 67. Аутор као извор анегдоте наводи дело проте Матије Ненадовића, *Мемоари*, 174.

79 С. Јовановић, *Друѓа владавина Милоша и Михаила*, 107.

80 Д. Николић, 38 – 42. Они су поставили камен темељац кривичном праву Кнежевине Србије тако што су донели Закон војени 31.10.1839. године. Тај закон, иако се бавио војнокривичном материјом, створио је општи део кривичног права у Кнежевини Србији. Подједнако је битно и већ поменуто Устројеније судова окружни донето 26.1.1840. године. Још неки правни акти којима су Уставобранитељи дали потпору законодавству 60-их година деветнаестог века су Закон о бунтовништву донет 22.10.1843. године, Уредба о казнењу крадљиваца и лопова донета 22.5.1845. године, Казнителни законик за поаре и крађе, донет 26.5.1847. године и Полицијски законик из 1850. године, о чијој сврси и карактеристикама ће више речи бити касније.

Наговештаји да ће доћи до битних правних промена које се тичу зеленаштва се виде још у другој половини педесетих година. Постојали су бројни примери који су указивали на величину овог проблема. У једном случају, 1856. године један зеленаш је имао 164 парнице и 141 интабулацију само у тој години. Други је пак покушао да наплати дуг сељаку од 10.000 ока кукуруза. Остали су имали имања попут 11 или 12 сељака појединачно, а било је опште познато да је јасенички округ у рукама двојице, тројице зеленаша, те се неретко говорило да су „зеленаши заменили спахије”.⁸¹

То је проузроковало поменуте чланке у „Србским новинама” и стварање нацрта разних решења која су се касније пронашла у различитим законима или привременим мерама владе. Битно је поменути да је ситуација била погоршана Кримским ратом (1853–1856) који је изазвао економску кризу која је погодила и Србију.⁸²

Такође, по Милошевом налогу се на Светоандрејској и Малогоспојинској скупштини водила, између осталог, и расправа о решавању зеленаштва где је конзервативнија струја предложила да се уведу пољопривредне регуле, а либералнија кредитни фондови.⁸³

Милош је меру о пољопривредним регулама издао 8.6.1837. године; по Слободану Јовановићу, она је тек 15.9.1859. године спроведена у дело. Може се рећи да је до тад то више био план за развој руралне средине у даљој будућности. Првенствено су 8.6.1837. године укинута шумари и наговештено је да ће се увести економи који ће мотрити на шуме и све пољске радове. Исте године су уведени пољаци за чување свиња у оборима, а тако чување усева од свиња.⁸⁴ Њихов значај је у томе што би житељи села имали стручњаке који би им помагали својим образовањем и на тај начин технолошки развили српско село. Технолошким развитком села сам стандард сеоског становништва би се побољшао и били би изложени мањем ризику да постану жртве зеленашења.

Милош је изнедрио једно решење 3.10.1859. године, по ком би дужник ишао у цркву и пред протојерејем и председником суда се заклињао колики је дуг и на тај дуг се наплаћивао законом прописан

81 С. Јовановић, „Светозар Марковић”, 95–97.

82 *Ibid.*

83 С. Јовановић, *Друџа владавина Милоша и Михаила*, 113 – 123. Пољопривредне регуле су мере које важе искључиво за пољопривреднике и чији циљ је да допринесу развитку и очувању села.

84 Решење, којим се укидају шумари а заводе економи од 8. јуна 1837. године – Указ, којим се установљавају сеоски обори, и да свако село постави пољака за чување стоке и усева од 31. октобра 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажевцима Србији*, бр. 30/1877.

интерес. Науштрб закону, природа овог решења је била таква да је проузроковала велико искушење за кривоклетство те је оно и укинуто новембра 1860. године, два месеца након Милошеве смрти. Михаило је то учинио из страха да ће се кредит и зајам као облигационо-правни однос у потпуности разорити кривоклетством.⁸⁵

Мера о кредитним фондовима је остварена у виду Решења како се дају општински новци под интерес донетог 16.4.1860. године и Решења којим се на црквене новце интерес 8 на сто наплаћује донетог 13.6.1860 године.

Прво решење говори о мери донетој 22.7.1855. године која је дозвољавала да се на јемство без интабулације узима 200–500 гроша на зајам из општинских каса. Овим решењем се то проширује до 1000 гроша на јемство једног или двоје добро познатих лица. Међутим, наглашава се да је ово решење важеће само годину дана и да се након тог рока услови позајмљивања из општинских каса враћају на старо или уређују новим правним актом. Друго решење говори о томе да узимање црквених и манастирских новаца на зајам није уопште регулисано те уводи каматну стопу од 8% и успоставља иста правила као при претходном решењу, која важе само годину дана.⁸⁶

Један битан закон који се тицао материјалног стања сељака је Закон о порезу, донет 2.10.1864. године. Њим је установљено да порез важи за све, неовисно од пола, старости, стања, реда и достојанства и износио је шест талира (ради поређења, порез од 132 гроша у талирима је износио око три талира). Услови за ослобађање од пореза су готово идентични као што су били тридесет година раније.⁸⁷

2.4.1. Закон трговачки

Закон трговачки (ЗТ) се не бави регулисањем зајма нити кажњавањем лихварства, али је извршио поприличан утицај на развој зеленаштва у Кнежевини Србији. Релевантан део овог законика је Глава VI – „О мјеницама и уопште”. У одељењу I, члану 77, право на меницу се одузима сељацима ратарима, војницима чина испод потпоручника и женама и малолетницима без дозволе мужа, односно оца или старатеља.⁸⁸

85 С. Јовановић, *Друја владавина Милоша и Михаила*, 120 – 123, 304.

86 Решење којим се дају општински новци под интерес од 16. априла 1860. године – Решење којим се на црквене новце интерес 8 на сто наплаћује од 13. јуна 1860. године, *Зборник закона и уредба и уредбених указа изданих у Књажеству Србији*, бр. 13/1861.

87 Ј. Петровић, 243 – 244.

88 Закон трговачки за Књажество Србију од 26. јануара 1860 године., *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији*, бр. 30/1877

Проблем је настао због забране сељацима да издају и примају менице. Ту одредбу су правдали њиховим лакоумним упуштањем у меничне послове без јасног појма о опасностима којима се излажу.⁸⁹ Међутим, без могућности одложеног плаћања, које доноси значајне погодности лицима са нижим и нестабилнијим приходима, они су индиректно приморани да траже зајмове који би покрили њихове трошкове. Треба узети у обзир да сеоски дућани нису били чести, а трговци нису обилазили села довољно често да би сељаци имали потпуну слободу да изаберу када ће купити одређени производ. Стога, овакав институт би био од још већег значаја за просечног српског сељака јер не би морао да пада у дугове, који су по својој природи лоши, а постају гори када су зајмодавци свесни да сељак има веома кратак рок у ком може да набави зајам и да ће пристати готово на сваки услов.

Зеленаши су створили праксу којом су изигравали пасивну меничну неспособност сељака. Тражили би од њега не само да се изјасни као трговац већ и да приложи протоколацију своје фирме. Тиме су хтели да му онемогуће евентуалну одбрану пред судом и да га доведу у положај немоћног дужника. Међутим, неки сељаци су се досетили да се изјасне као неко ко је неуспешно покушао да се опроба у трговини те се вратио земљорадњи. Самим тим имали би једино грађанскоправну одговорност надокнаде штете.⁹⁰

Појаву одузимања пасивне меничне способности земљорадника Милорад Недељковић оштро осуђује назвавши га: „српским специјалитетом који се не налази више ни у једном меничном законодавству на кугли земаљској”. Поред тога замера правном поретку што је непрецизно одредио који услови морају да буду испуњени да би се неко класификовао као сељак или земљорадник.⁹¹ То, такође, замера Јеленко Петровић.⁹² Колико год оштра критика ових аутора била, морамо узети у обзир да су они писали у трећој деценији двадесетог века, далеко након периода који се у овом тексту обрађује, те да немају ону тежину коју би имале да су се појавиле онда када су биле потребне.

2.4.2. Криминални (казнијелни) законик

Кривично санкционисање зеленаштва и доношење самог Кривичног законика (КЗ) било је изразито компликовано, како због политичког тренутка тако и због великих тензија између кнеза и

89 З. Мирковић, 155.

90 М. Недељковић, стр. 1, 4 – 6, 8 – 9, 18.

91 *Ibid.*

92 Ј. Петровић, 171 – 177.

Савета.⁹³ Међутим, на Светоандрејској скупштини 1858/1859, већ поменути посланик и председник Смедеревског окружног суда је предложио увођење кривичног дела зеленашења и мера за његово сузбијање.⁹⁴

Санкционисање зеленаштва се регулише § 284. КЗ-а који се налази у Глави XXIX – „О казнимом користољубију”.⁹⁵

Прописује се да лихвоимци односно они који прекомерним каматама профитирају од пословно неспособних и правно неуких морају да врате све што су од тог лица зарадили и додатно трпе новчану казну и бивају лишени слободе.

Зеленаштво се кажњавало једино, ако је у питању уговор са лицем које није пословно способно, било оно малолетно или под старатељством. Казна је, такође, била присутна ако је зајмодавац себи прибавио већу корист него што закон дозвољава. Међутим, кривичноправна одговорност није постојала ако је зајмодавац уговорио прекомерну камату, а зајмопримац је био свестан тога. Једина нада зајмопримца је била да суд учини њихов уговор ништавим.⁹⁶

93 Д. Николић, 67 – 77. Предлог је одбијен са оправдањем да нема потребе и да се скоро донети Српски грађански законик и Законик о судском поступку у парницама грађанским, који су ионако оптеретили судове. Такође су се правдали како је народ српски толико добар – као ниједан у Европи – те нема потребе за таквим закоником. Ипак, иза свега тога као што ће се касније показати, стоји између осталог и корист коју утицајни појединци и групације имају од непостојања Кривичног законика.

94 М. Поповић, „Кључна сведочанства развоја судства”, 57.

95 *Казнишелни законик за Књажесиво Србију*, Правитељствена печатња, Београд 1860, 111 – 112. Коришћена је транскрипција аутора Драгана Николића, 253.

§ 284.

„Ко чинећи зајам или при другим теретним уговорима прекомерне користи за себе уговори, да се казни у следујућим случајима:

1. кад ко са недораслима или под старатељство стављенима без саизвољења њихови родитеља или старатеља претеране интересе или друге користи у уговору прикривено себи осигура и њи заиста оштети;

2. кад он, да би другу страну преварио и себи веће користи него што је законом дозвољено прибавио, уговор тако начини, да друга страна право одношење између давања и примања није познавала, нити је по стању њеног знања и увиђавности лако познати могла.

Овакви лихвоимци не само што морају све оне користи, које су од горепоменути лица прибавили повратити им, него ће поред тога бити кажњени новчано. Новчана казна може се до трипут онолико одсудити, колико од лихвоимца неправедно прибављене или намерене користи износе, а поред тога у повтореном случају затвором од три до дванаест месеци.”

96 3. Мирковић, 147.

Ђорђе Ценић тврди да је ово решење нашег законодавства изразито напредно за период у ком је настало. Сам параграф је преузет из Баденског законика, међутим, разлика је у томе што КЗ кажњава зеленаша и при зајмовима који су учињени из нужде и лакомислености. Ценић такође наводи да је судска пракса била таква да су се досуђивале несразмерно високе камате (1% више није био проблем). У интерес улази све што се на добијени капитал тражи јер се тако под оквир ове норме доводе и остале покретне и непокретне ствари.⁹⁷

Тома Живановић сматра да питање да ли је интерес претеран у својој природи фактичко. Оно зависи од обичаја места, где је уговор закључен. Сходно томе у неким случајевима интерес није претеран чак иако прелази прописаних 12%.⁹⁸

Такође, сматра да прикривено прибављање претеране имовинске користи при закључивању теретног уговора искоришћавањем нечије лакомислености, или неискуства није довољно за постојање кривичног дела јер је неопходно да буде испуњен један од два услова инкриминације, а то је да је друга страна под старатељством, малолетник или доведена у заблуду. Битно је имати на уму да је сваки теретни уговор могао бити посматран као зеленашки уговор, зајам је само најчешћи. Такође, није неопходно да корист буде у новцу, већ може и у другим стварима, чинидбама итд.⁹⁹

Што се тиче осталих ставки, „лакомисленост” се није односила на неку општу карактеристику странке већ на њено понашање у конкретном уговору, а неискуство је недостатак познавања правних послова и животног искуства уопште. То се претпостављамо односило на друштвене групе које су најчешће падале у зеленашке дугове. Безначајно је да ли је уговор закључен лично или преко посредника („нарочитих људи”), кривица остаје, а посредници се класификују као помагачи. Сама жртва зеленашења никада није подстрекач. Такође, услов за виност су умишљај који се састоји у свести да је лице малолетно или под старатељством, односно намера да се друга страна доведе у заблуду и да се прибави претерана корист.¹⁰⁰

97 Ђорђе Ценић, *Објашњење Казништелној законика за Књажевство Србију*, Државна штампарија, Београд 1866, 758 – 762.

98 Тома Живановић, *Кривични (Казнени) законик и Законик о постојућу судском у кривичним делима Краљевине Србије с крајким објашњењем (с обзиром на одлуке Касационој суда)*, Издавачка књижарница „Напредак”, Београд 1925, 171.

99 Т. Живановић, *Основи кривичној права посебни део*, Штампарија „Св. Сава”, Београд 1912, 69 – 74.

100 *Ibid.*

Позитивна карактеристика КЗ–а је санкционисање изнуђивања и принуде које су чест метод зеленаша за потраживање дугова од својих жртава што се примећује и у § 246. – § 250. Главе XXIV – „О разбојничеству, ајдуковању и насилном изнуђивању”.¹⁰¹

Законик третира оне који прете као разбојнике или хајдуке; зависно од тежине претње и од тога да ли је претња остварена, њима се прописује казна од пет до двадесет година, а у неким случајевима и смртна казна.

По тумачењу Ђорђа Ценића, § 246. дефинише изнуђивање. Међутим, § 247. не служи само за спречавање изнуђивања материјалних добара већ и за изнуду давања лажних изјава воља, потписивања докумената које лице које трпи притисак не би иначе потписало и сл. Bitно је уочити да норма важи и при изнуђивању у корист трећих лица. То спречава зеленаше да избегну кривичноправну одговорност преко својих „нарочитих људи” поменутих у броју 26 „Србских новина”. Квалитетно решење је и да се законом обухватају претње да ће се шта учинити блиским лицима оног лица које трпи изнуду.¹⁰²

Тома Живановић сматра да је изнуда свршена када је принуђени учинио шта се од њега захтевало односно када није учинио оно што се од њега захтевало да не учини.¹⁰³ Међутим, говори да је битно да средство принуде буде сила или претња каквим злочином или преступом (не и претња иступом и не превара). Такође, могуће је претити већ отпочетим злочином или преступом. Уједно се и сам покушај принуде кажњава, макар он био и неуспешан. Неопходан је умишљај

101 *Казнијелни законик за Књажество Србију*, Правитељствена печатња, Београд 1860, 97 – 98. Коришћена је транскрипција аутора Драгана Николић, 245 – 246.

§246 – „Ко ради своје или другогa неправедне користи претећи коме да ће му какво зло учинити, принуди га да што учини или неучини, сматра се као насилни изнудитељ.”

§247 – „Свако насилно изнуђивање, да се казни затвором најмање три месеца.”

§248 – „Ко од другогa насилно што изнуди претњом, да ће га за нека његова казнима дела власти јавити, или да ће нека његова дела обзнанити, која би овога у општем мњенију обезуважила и понизила, ако је тим цел своју постигао да се казни затвором до две године, у противном случају затвором до шест месеци, или у новцу до две стотине талира.”

§249 – „Кад је ко за цел насилног изнуђивања претио да ће кога убити, ватром попалити, или водом преплавити, или да ће му другу какву велику штету учинити, да се казни робијом пет година.”

§250 – „Ако ли је изнудитељ претио, да ће кога с места убити, или осакатити, или је силу против лица употребио, да се казни подобно разбојнику по §§ 239., 240. и 241.”

102 Ђ. Ценић, 700 – 703.

103 Т. Живановић, *Кривични (Казнени) законик*, 149.

који се састоји у свести да се силом или претњом изнуђује чињење или нечињење. Разлика код изнуде је та што предмет претње може бити иначе дозвољена ствар. Примера ради, принуда претњом да ће се лице пријавити да врши утају пореза.¹⁰⁴

Параграф 248. је изузетно битан за дилему из претходног поглавља коју је ЗТ створио. Овим параграфом се кривичноправно санкционише изнуда коју су зеленаши често примењивали служећи се одредбама ЗТ.¹⁰⁵ Рецимо, када би се због издавања менице и лажног представљања (као трговац) сељак довео у ситуацију да му зеленаш прети да ће га пријавити властима, зеленаш би био тај који би био строго кажњен.

Међутим, због тога су зеленаши смислили другачију методу. Сељак би се потписао уместо свог жиранта који, наравно, није постојао те би кривично одговарао за фалсификовање потписа у случају неплаћања дуга.¹⁰⁶

Параграф 249. је тек тежа казна за теже облике претње, док § 250. постоји јер је предмет разбојништва покретна ствар, а у овом случају то може да буде одређено чињење односно нечињење.¹⁰⁷

2.4.3. Закон о Управи фондова из 1862. и измене Српској грађанској законика из 1864.

Након пропасти покушаја кнежева Александра и Милоша да сузбију зеленаштво, кнез Михаило је приступио решавању проблема на другачији начин. Датума 16.8.1862. године донет је Закон о Управи фондова. Овим законом су сви јавни фондови (школски, чиновничких удовица, црквени, манастирски, болнички), заједно са пупилским и судским депозитима стављени под управу Министарства финансија. Приватна лица су, такође, могла да дају Управи под интерес од 500 до 500.000 гроша.¹⁰⁸ Идеја је била да зеленашки кредити једино могу да се сузбију издавањем незеленашких кредита.

Међутим, испоставило се да законодавац није ништа научио из претходног искуства јер је чињеница да сељак и даље није имао приступ кредиту, будући ограничен одредбама које му забрањују задуживање. Поред тога, зајам без залогe је захтевао барем 1000 гроша

104 Тома Живановић, *Основи кривичној права посебни део*, Књижар издавач Геца Кон, Београд 1911, 78 – 82., 85 – 91.

105 Ђ. Ценић 703 – 704.

106 М. Недељковић, стр. 1, 4 – 6, 8 – 9, 18.

107 Ђ. Ценић 704 – 705.

108 Закон о управи фондова од 16. августа 1862. године, *Зборник закона и уредба изданих у Књажевству Србији*, бр. 15/1863.

(касније 500) зајма, а било је познато да су сељаци узимали зеленашке зајмове и за мање суме. Стога, сценарио од пре мање од деценију се поновио јер су имућнији сељаци, трговци, чиновници и паланачке чорбације пограбили кредите које су користили као капитал за зеленашење. По речима Велимира Бајкића, ови зеленаши су давали сељаку под интерес са двеста на сто зараде.¹⁰⁹

Управа фондова је на основу својих непокретности хтела да узме зајам од заинтересованих инвеститора у износу од 12.000.000 франака на основу Закона о заложницама Управе фондова донетог 15.1.1874. године¹¹⁰ Затим је тај зајам хтела да издаје онима којима је имање узето или се прети да ће им бити узето. Упркос том плану, Управа фондова није успела да нађе зајам од 12.000.000 франака те није могла да отплати сељачке дугове. Законодавац је хтео да спречи сељаке да узимају приватне зајмове и да им учини зајмове јавних каса доступним, али то није успело и сељаци су остали у пат позицији.¹¹¹

Закон је, такође, осигуравао сва потраживања Управе фондова интабулацијама првог степена на непокретна имања својих дужника. Једна од бољих мера које је прописао је то што је увео и могућност издавања заложнице не само за 500 већ и за 100 франака. Прописао је да заложнице које дају могућност неког добитка носе 6% интереса, а остале 7%, међутим, постоје случајеви у којима интерес може да буде 10%. Саме заложнице имају рок отплате од највише 23,5 године. Највећи проблем овог закона је то што доста елемената по питању рокова и исплате зависи од коцке.¹¹² Такође, и чињеница да није спроведен у дело, као што је већ речено.

Влада је већ 1866. године признала да Управа фондова није уродила плодом. Не само због поменутих проблема већ и због саме организације Управе фондова. Она није имала филијале у земљи те су сви заинтересовани морали да иду у Београд где се због велике процедуре дуго чекало. Велики број оних којима је Управа фондова била намењена нису могли да финансирају тај пут нити су имали довољно времена да чекају на одобрење зајма. Иако Управа фондова није била нарочито успешна трасирала је пут за даље хипотекарне заводе који су били успешнији.¹¹³

109 В. Бајкић, 35.

110 Момир Гломазић, *Историја државне хипотекарне банке 1862–1932*, Графички институт „Народна мисао”, Београд 1933, 61.

111 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон А.Д. 12, Београд 1934, 328 – 330.

112 Закон о заложницама Управе фондова од 15. јануара 1874. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевстиву Србији*, 26/1874.

113 С. Јовановић, *Друја владавина Милоша и Михаила*, 305 – 307.

Битан догађај за развој фондова је пуштање првог српског новца у промет 1869. године. То је био бакарни новац са ликом кнеза Михаила. Намесништво је забранило аустријски новац Законом о увозу аустријских монета донетим 10.2.1869. године, а 24.10.1870. године донет је Закон како да се избаце из течаја у Србији старе аустријске бакарне монете у нади да ће ојачати монетарни суверенитет државе.¹¹⁴

Током седамдесетих година је донето више правних аката који је требало да ревитализују Управу фондова. Прва мера је донета 21.10.1872. године, а то је Решење, којим се овлашћује Министар финансија, да оним дужницима Управе фондова чија је добра она на јавној продаји купила и са истима рукује може повратити њихова добра, ако потпуно обештете касу Управе фондова.¹¹⁵ Назив „Решење” објашњава и његову сврху. Ово је једна од мера које су ишле наруку и Управи фондова и дужнику, јер му се давала прилика да поврати своје имање, а Управи да буде обештећена.

Задњи покушаји да се Управа фондова ревитализује су учињени 1874. и 1875. године. Први правни акт је донет 12.6.1874. године, а то је Указ о томе да се повиси интерес на 9% на оне новце које Управа фондова на зајам издаје; и да Управа на оне капитале који јој на руковање буду долазили плаћа највише до 7% интереса, који ће се касније пренети посебним решењем и на окружне штедионице, о којима ћемо говорити мало касније. Сам указ једино детаљније регулише колико интереса враћа ком повериоцу, а остатак дејства овог указа је у самом имену.¹¹⁶

Затим, 18.10.1875. године, долази до доношења Указа којим се смањује интерес код Управе фондова са 9% на 6%.¹¹⁷ Овај указ поништава претходни и приближава ситуацију првобитном стању. Као што ћемо видети, њега ће испратити и окружне штедионице. Сасвим је могуће да су власти мислиле да морају да остваре додатни профит, али су схватиле да и овако једва одржавају клијентелу и да угрожа-

114 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 178, 296.

115 Решење, којим се овлашћује Министар финансије, да оним дужницима управе фондова чија је добра она на јавној продаји купила и са истима рукује може повратити њихова добра, ако потпуно обештете касу управе фондова од 21. октобра 1872. године, *Зборник закона и уредаба у у Књажесћиву Србији*, бр. 30/1877

116 Указ о томе да се на основу чл. 18 и 21 закона од 15. Јануара 1874. г. о залогницама повиси интерес на 9% на оне новце које Управа фондова на зајам издаје; и да управа на оне капитале који јој на руковање буду долазили плаћа највише до 7% интереса од 12. јуна 1874. године, *Зборник закона и уредаба у у Књажесћиву Србији*, бр. 30/1877

117 Указ, којим се смањује интерес код Управе фондова од 9% на 6%. Овим губи силу своју указ од 12. Јуна 1874. године о повишењу интереса на 9% од 18. октобра 1875. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесћиву Србији*, бр. 30/1877

вају своје дужнике, те су морали да се врате на старе прописе. Ово је још један показатељ хаоса који је владао 70-их година, о којем ћемо додатно говорити касније.

Убрзо након оснивања Управе фондова дошло је до битних измена СГЗ–а 5.5.1864. године. Те измене су се највише бавиле „интересом на интерес неплаћени” (§ 603. и § 604). Међутим, најбитнија новина је § 601.а) Главе XXI Одељка другог, Часте друге, који је налик § 598 – § 600, само се бави ситуацијама у којима се једна ствар даје, а друга враћа. Самим тим се додатно утврђују мере које смо већ помињали.¹¹⁸

Пракса Касационог суда по питању спречавања зеленашења је у овом случају је установљена много касније.¹¹⁹

Битан покушај Намесништва кнеза Милана да регулише питање кредитних завода је Закон којим се пројектираној првој српској банци дају неке повластице, донет 6.6.1869. године. Он је поред успостављања општих правила дао банци привилегију да ниједно акционарско друштво у наредних пет година не може да отвори кредитни завод у Србији. Такође, успоставља ову банку као повериоца који има право пре свих других поверилаца да наплати дуг без судске помоћи.¹²⁰ Додатни правни акти који су се тicali Прве српске банке су Закон којим се овлашћује министар финансија да може дати Првој српској банци повластицу да даје зајмове на непокретна добра у Србији од 24.10.1872. године. Првој српској банци је практично дозвољено да издаје зајмове на непокретна добра под истим условима као Управа фондова. Такође, имала је право да наплати дуг када

118 Л. Марковић, 270.

§ 601.а)

„Ако у зајам нису дати новци него друге ствари потрошне, па би зајмодавац уговорио да му се врати више но што му је дао, било у роду, доброту или количини, опет се не може уговорити већа хасна од дванаест на сто. Ово важи и за све друге поред интереса уговорене побочне дужности или користи, под којим му драго видом или назвањем, било за себе или за другог уговорене.

Исто тако, ако би се уговорило да се за дати новац или ствар, врати ствар другог рода, не сме се већа хасна од дванаест на сто уговорити.”

119 И. Петковић, 254.

„Уговорна казна може се уговорити и преко 12 на сто, јер се она сматра као накнада штете због неизвршења уговора унапред уговорена.” – 15. од 23.2.1928. Ков. 1928/290 и 3068 од 24.4.1904. Ник.

„Удео у добити, поред интереса по текућем интересу није противан одредби §601. а) г. з.” – 831 од 3.2.1914. Ник.

120 Закон којим се пројектираној првој српској банци дају неке повластице од 6. јуна 1869., *Зборник закона и уредба у Књажевсџву Србији*, бр. 22/1869

год то пожели, макар то било јавном продајом имања дужника, што је била велика предност. Потврђују се мере од пре којима се Првој српској банци даје право да издаје заложна писма унапред до милион франака, ако депонира ту суму у новцу или другим хартијама од вредности.¹²¹ Иако се овој банци даје велика потпора, држава се ипак осигурава јер се вероватно предосећа криза која ће довести до суноврата ове установе.

Банка је исте године и изграђена. Међутим, банкротирала је већ 1873. године због лоших пословних одлука, Бечке новчане кризе 1873. и корупције унутар саме управе банке. Она је заправо била пројект Кнежевине и једне пештанске банке која је била одговорна за улагање половине капитала. Један од проблема код ове банке и каснијих кредитних завода је не постојање закона о акционарским друштвима, услед чега права акционара наспрам несавесне управе нису била заштићена, а владин надзор над тим друштвима није био регулисан.¹²² Ти закони би помогли тако што би пружили правну сигурност потенцијалним инвеститорима и акционарима који би допринели развоју и стабилности банке.

У међувремену је 24.9.1871. године донет Закон о повластицама, које се дају новчаним заводима у Србији односно „Београдском кредитном заводу”, „Смедеревској кредитној банци” и „Пожаревачкој банци”. Овај закон је готово идентичан повластицама Прве српске банке и бави се углавном наплатом дугова. Уједно овај закон дозвољава министру да, поред поменути три, да повластице и другим новчаним заводима, или заводима који се оснују у даљој будућности.¹²³ Ови новчани заводи су били знатно дуговечнији и можда су били резервни план у случају пропасти Прве српске банке.

Такође, 17.10.1872. године, донет је још један закон који је штирио имовинске интересе кредитних завода, а то је Закон којим се овлашћује министар финансија да може дати кредитним заводима повластицу да могу јавно продати предмете који су у њих заложени па се почну кварити или им вредност почне падати. У случају залог у виду потрошних предмета завод ће обавестити залогодавца да ће кроз 24 – 48 сати довести три лица да написмено процене стање ствари и сходно томе ће завод те ствари продати. У случају робе којој пада цена, рок је пет дана. Да до овог не би дошло залогодавац мора

121 Закон којим се овлашћује министар финансија да може дати „Првој српској банци” повластицу да даје зајмове на непокретна добра у Србији, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији*, бр. 25/1872

122 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 178, 296.

123 Закон о повластицама, које се дају новчаним заводима у Србији од 24. септембра 1871. године, *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији*, бр. 24/1871

да нађе јемца или одговарајућу залогу.¹²⁴ О њиховој дуговечности нам говори повластица дата након српско-турских ратова 10.1.1879, а то је Закон, којим се накнадно закону од 24. Септембра 1871. (36. XXIV. стр. 6) у корист „Београдском кредитном заводу” и „Смедеревској кредитној банки” додаје повластица.¹²⁵

2.5. Зеленаштво током владавине кнеза Милана

Битна новост је Намеснички устав из 1869, који доноси битне промене по питању Народне скупштине, како њених надлежности, тако и њеног састава.¹²⁶ Његова веома битна тековина је то да народни посланици увелико учествују у доношењу закона, иако немају законодавну иницијативу.¹²⁷ Народ, сачињен махом од земљорадника – који су најчешће жртве зеленаштва, коначно добија сталне и осигуране представнике у некој од грана власти и не зависи више искључиво од милости кнеза и Државног савета.

Међутим, и током периода прве Милошеве владавине се састав Скупштине мењао. У почетку су то биле старешине (Милошеви чиновници), а после све чешће представници народа, што је Скупштину чинило више демократском него саветодавном установом. Скупштина је још тад обнародовала и доносила међународноправне акте и нормативне акте којима је требало да се спроводе Устав и хатишерифи, а неретко се питала о данцима, порезу и буџету. Упркос томе што је Милош имао главну реч, Скупштина је доносила коначну одлуку. Скупштина је била најактивнија када је било неопходно смислити план за спровођење хатишерифа.¹²⁸

Након турбулентних шездесетих година деветнаестог века, које су донеле многе битне промене за Кнежевину Србију уопште, а и по

124 Закон којим се овлашћује министар финансије да може дати кредитним заводима повластицу да могу јавно продати предмете који су у њих заложени па се почну кварити или им вредност почне падати од 17. октобра 1872. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевстџву Србији*, бр. 25/1872

125 Закон, којим се накнадно закону од 24. Септембра 1871. (36. XXIV. стр. 6) у корист „Београдском кредитном заводу” и „Смедеревској кредитној банки” додаје повластица, да судови за менице, које су код поменутих завода есконтисане, или се не наплате на време, досуђују интерес, који буде означен за те менице на есконтној листи од 10. Јануара 1879. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевстџву Србији*, бр. 34/1879

126 Устав за књажество Србију од 29. јула 1869. године, *Зборник закона и уредаба у Књажевстџву Србији*, бр. 22/1869

127 З. Мирковић, 134 – 135.

128 Љубица Кандић, „Делатност скупштина за време прве владе Милоша Обреновића”, *Анали Правној факултету у Београду*, 1/1961, 55, 61 – 62.

питању зеленаштва, нужно је сагледати период владавине кнеза Милана, поготово након укидања намесништва 22.8.1872. Седамдесете и ране осамдесете године деветнаестог века су веома битан период за покушај сузбијања зеленаштва. Доноси се до велик број правних аката (од којих су неки већ прокоментарисани) који су много мање познати од оних из претходне деценије, али свакако битни за решавање зеленашког питања.

2.5.1. Закон о окружним штедионицама из 1871.

Године 1871. Кнежевина Србија је одлучила да се још једном опроба у сузбијању зеленаштва и да помогне сиромашном сељаштву. Тако је датума 21.10.1871. донет Закон о окружним штедионицама. У наредним пасусима ће бити изнети најбитнији чланови овог закона.¹²⁹

Сврха самог закона се огледа у члану 1: „У намери да се отвори прилика свакоме, да може своје новчане уштеде на сигурно место оставити па то интересом мало по мало и умножити, и уједно, да се потребитим саграђаним нашим, а нарочито тежацима, да могућност; да лакше и користније набављају нуждне им новчане капитале, установиће се постепено за сваки округ окружне штедионице.”

Члан 3. предвиђа да на руковање долазе сви црквени и манастирски капитали, општински капитали у складу са одлуком општинског одбора, пупилски новци, прирези болнички, окружни, срески и заједнички прирези две или више општина, као и депозитни лежећи новци код окружног суда и полицијских власти. Улози од приватних лица варирају од 10 гроша до 120.000 гроша. Штедионице су нудиле повољан интерес који је износио 7% годишње за дужнике по члану 13., а за повериоце штедионице 5%, изузев судских и полицијских депозита којима су враћали 3% по члану 8. Члан 14. је прописивао да најмањи дуг може бити 5 дуката, а највиши 500 дуката. Једино када би се зајам давао другој општини, срезу или округу може се издати за већи износ од прописаног.

Схваћено је да централизација јавних фондова отежава давање зајма мештанима села којима је био најпотребнији. Зајмови ових штедионица су били намењени искључиво пољопривредницима округа, будући да је сељаштво нагло осиромашило због великог броја падавина те године. Промена која се односила на најмањи и највиши износ зајма је једна од ретких мера владе које је чак и социјалистичка штампа похвалила.¹³⁰

129 Закон о окружним штедионицама од 21. октобра 1871. године, *Зборник закона и уредаба издани у Књажевсџиву Србији*, бр. 24/1871

130 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 180 – 181.

Чланом 15. је прописивано да тежаци који из оправданих разлога (неродна година, поплава, нужде које се тичу зграда и опреме за пољопривреду, опасност од распродаје добара или радње због презадужености) траже зајам имају право првенства на њега. Штавише, члан 17. их повлашћује, тражећи да општина јемчи за њих поред већ постојећих јемства. При члану 29. се говори о продужењу рока за плаћање путем молбе Управи штедионице. Чак су и ту тежаци повлашћени јер се иначе рок за плаћање продужава до шесте године од узимања зајма, а тежаци могу неовисно од тога да продуже рок за додатне три године. Наравно, услов је да су подносиоци молби дужници који уредно плаћају кредитне рате.

Истог дана, 21.10.1871. године, донето је и Решење којим се овлашћује Министарство финансија да може учинити помоћ за све штедионице највише до 150.000 цесарских дуката. Ово није био поклон окружним штедионицама, већ зајам које је Министарство дало и на које је наравно добијало одређени интерес.¹³¹

Када је на крају дошло до оснивања окружних штедионица, основане су у само пет од седамнаест округа (Крагујевац, Ужице, Крушевац, Смедерево и Чачак), због недостатка капитала. Штедионице нису располагале нарочитим капиталом и одмах су привукле богате житеље округа који су муњевито испразнили касе штедионица пре него што је било који сељак уопште могао и да сазна за могућност таквог зајма.¹³²

На тај начин су штедионице веома брзо обесмишљене и њих су опет користили имућни људи који су планирали да позајмљеним капиталом финансирају своје зеленашке подухвате. Постојале су приватне банке, али оне су избегавале да послују са сељацима јер нису имале имовинскоправну сигурност. Чак су и они имућнији сељаци, који су имали више земље од заштићеног минимума, имали једино тапију, будући да земљишне књиге и катастри још нису постојали. Чак и када би дао тапију на увид, сељак не би могао да стави своје имање под хипотеку јер тапија није јасно одређивала међе имања те је банке нису би прихатале као довољно добро осигурање. С друге стране, варошани који су такође имали тапије су могли да добију јасно израђен, омеђен план имања јер су варошка имања по својој природи лакша и једноставнија за такве подухвате.¹³³

131 Решење којим се овлашћује Министарство финансија да на основу закона о окружним штедионицама може учинити помоћ из државне касе за све штедионице највише до 150.000 цесарских дуката од 21. октобра 1871. године, *Зборник закона и уредаба у у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877

132 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 180 – 181.

133 Д. Ђаатовић, *Привилејована ајрарна банка*, 10 – 11.

Сходно томе, зеленаштво је добило још један извор финансирања отварањем општинских штедионица и постало је још већи проблем. Сам закон је био квалитетан и заиста је имао потенцијал да постане кредитни завод намењен пољопривредницима. Међутим, његов суноврат су били највиши зајмови, они од по 500 дукатам који су испразнили касу и дали потпору зеленашима.

Пар година касније дошло је до покушаја да се обнови институција окружних штедионица одређеним правним актима. Датума 16.1.1874. је дошло до Измена неких чланова у закону о окружним штедионицама од 21. октобра 1871. год. Најбитније измене су та да се интерес одређује књажевским указом и да највиши зајам који може да се изда износи 100 дуката, а не 500.¹³⁴ Битна промена која је пратила регулативе које се тичу Управе фондова је Решење донето 12.6.1874. којим се указ од 12.1.1874. о Управи фондова проширује и на окружне штедионице.¹³⁵

Последња промена овог закона је донета 23.10.1875, а то је Указ којим се своди плаћање интереса код окружних штедионица од 9% на 7%.¹³⁶ Овај закон очигледно прати мере Управе фондова донете пет дана раније. Међутим, занимљивост код овог указа је што, такође, указ позива на поштовање закона који је већ четири године на снази, додуше са благим изменама. Таква формулација не може указивати на добро спровођење поменутог закона.

2.5.2. Закон од њећ дана орања односно Закон народној блајосїања из 1873.

Растући проблем зеленаштва су увидели и народни посланици те су предложили да се заштитни минимум помери са два на пет дана орања и да земљорадник то не сме ни да задужи ни да прода. Опозиција у Народној скупштини и сам министар правде, Ђорђе Ценић, истакли су да на овај начин стављају читаво село под туторство због пар њих који се неодговорно понашају и да тиме секу

134 Измена неких чланова о закону о окружним штедионицама од 21. Октобра 1871. год. од 16. Јануара 1874. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 26/1874

135 Решење, којим се на основу измењеног члана 8. закона од 16. Јануара 1874 год. одређује, да указ од 12. Јуна 1874 год. односно опредељења интереса на капитале код управе фондова, важи у свему и за окружне штедионице од 12. јуна 1874. Године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџву Србији*, бр. 30/1877

136 Указ којим се своди плаћање интереса код окружних штедионица од 9% на 7% и наређује да се штедионице у осталом управљају по закону о окружним штедионицама од 21. Октобра 1871. и овога измени 16. Јануара 1874.; а губи силу указ од 12. Јуна 1874. године од 23. октобра 1875. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџву Србији*, бр. 30/1877

крила вредним и разборитим сељацима. Такође су истицали да је задуживање последица, а не узрок сиромаштва,¹³⁷ али њихови протести су били узалудни. Један од разлога је тај што посланици нису имали законодавну иницијативу већ су само могли да моле Владу да формално поднесе предлог. Датума 24.11.1873. је донет Закон од пет дана орања познат и као Закон народног благостања који је наредног дана потписао кнез Милан, а већ 28.11.1873. је био на насловној страни „Српских новина”. Регулисан је Изменом 4. тачке § 471. Закона о поступку судском у грађанским парницама, донетом 24.12.1873. године¹³⁸

Измена прописује да рукоделцу остаје најнужнији алат, а земљоделцу један плуг, кола, два вола или теглећа коња, мотика, секира, будак, коса и толико хране, колико је за њега, породицу и стоку потребно да се прехране. За лица којима је главно занимање земљоделство, у забрану спада и пет дана земље, као и кућа са зградама и плацем до једног дана орања. Све побројано не може земљоделац сам да прода, нити на било који други начин да отуђи. Једино може два дана земље и кућу са плацем да задужи искључиво код јавних каса при каквој елементарној непогоди: поплава, пожар или неродица, или ако стока угине или је новац потребан за куповину семена. Ова ограничења се не односе на наплату државних и општинских трошкова.¹³⁹

Годину дана касније, 4.2.1874, донето је и Упутство шта се земљоделцу за извршење пресуде у попис узети не може. Само упутство додатно разрађује и појашњава термин земљоделац и, такође, даје предност задругама. Прописује да се при задругама гледа колико пореских глава у кући има, стога, ако је н.пр. пет пореских глава у задрузи онда је двадесет и пет дана орања забрањено отуђити. Упутством се наглашава да је битно да ли обвезници испуњавају услов да буду пореске главе, а не и да ли фактички плаћају порез. Поред тога, утврђује и сам поступак наплате дуга и процене вредности имања.¹⁴⁰

137 *Процоколи народне скуиштинине која је држана у Крагујевцу 1873 год.*, Државна штампарија, Београд 1873, 213 – 219.

138 Измена 4. тачке § 471. закона о поступку судском у грађанским парницама од 24. децембра 1873. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, бр. 26/74. Адреса коју је редовна народна скупштина, држана у Крагујевцу 1873. године, поднијела његовој светлости књазу српском Милану М. Обреновићу IV, *Српске новине*, бр. 261/1873, стр. 1.

139 *Ibid.* „Дан земље” значи колико земљорадник може да обради земље током једног радног дана.

140 Упутство за извршивање закона од 24 Децембра 1873 тога шта се земљоделцу за извршење пресуде у попис узети не може од 4. фебруара 1873. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, бр. 26/1874.

Закон је настао по угледу на законодавство Хабзбуршке монархије. Она је на сличан начин регулисала задруге Војне границе када су капиталистички односи постали претња по њено постојање. Пре свега се мисли на ширење новчане привреде на рачун натуралне привреде. Проблем задруге у Кнежевини Србији се огледао још у томе што задруга није била уређена у складу са српским обичајним правом, међутим, сам закон је био сврсисходан.¹⁴¹

Упркос његовој сврсисходности, он је онемогућио инвестирање у пољопривреду дугорочним хипотекарним кредитом јер је велики број имања био неутуђив и ван хипотекарног домета. Директна последица тога је спречавање привредног и технолошког развоја пољопривредр јер не постоји капитал који би то подупро. По попису из 1897. године, 54.6% домаћинстава располагало је имањима која су била ван хипотекарног домета и неутуђива.¹⁴² То значи да је најмање толико домаћинстава било подложно искључиво зеленашком зајму, а ако узмемо у обзир и проценат осталих већих домаћинстава које ће приватне банке врло вероватно да одбију захваљујући тапијском систему број домаћинстава подложних искључиво зеленашком зајму расте. Међутим, и поред свих мана овог закона он је био од велике користи по српско село и стао је на пут експанзији зеленаша 1880, о чему ћемо говорити мало касније.

2.5.3. *Последице њравних акаѿа за сѿречавање зеленашѿва*

Тврдило се да се овим мерама сачувао сиромашни сељак, али статистика јавних продаја које су извршене у периоду од 1891. до 1895. године показује да то није истина. Извршене су 22.424 јавне продаје непокретних добара, од којих је 19.810 било извршено по селима. Те продаје нису биле производ само зеленашких дугова – већ и – порески дугови су доводили до тога, будући да сељаци нису могли да позајме новац да намире пореске обавезе и евентуално врате новац током плодније године, када би стекли већи профит. Стога, када не би имали новца за намиривање пореских дугова, пред њиховим вратима би се појавио добошар, општински службеник чији је задатак био да обавештава народ о наредбама власти. Када се појави на нечијем прагу, тада би углавном била прочитана објава о јавној продаји имања ради извршења судске наплате пореза. Занимљив податак је да је у поменутом периоду 86.63% непокретних добара прода-

141 Ј. Петровић, 104 – 109.

142 Д. Њаговић, *Привилејована аѿрарна банка*, 16. Иако је попис хронолошки поприлично иза временског периода који се обрађује, и даље је релевантан јер суштински описује друштвене прилике с краја деветнаестог века у Србији.

тих зарад враћања зеленашког или пореског дуга било у власништву земљорадника.¹⁴³

2.5.4. Хиперпродукција правних аката

Седамдесетих година деветнаестог века примећује се хиперпродукција правних аката који су покушали на различите начине да стану на пут зеленаштву; судећи по резултатима, били су претежно неуспешни. Било је укупно четрнаест правних аката који су до сад поменути.

Занимљиво је да је донето четрнаест правних аката у размаку од три године (1871–1874). Између тринаестог и четрнаестог постоји размак од неколико година што је највероватније последица српско-турских ратова. Мора да је током ратног стања законодавац сматрао да решавање зеленашког питања нема приоритет. Оваква хиперпродукција правних аката ретко када је знак доброг ношења са неким проблемом, што може само додатно да укаже на растући проблем зеленаштва и осиромашавање села.

2.5.5. Решење зеленашког питања након Берлинског конгреса

Веома је битно поставити питање да ли је кнез Милан уопште планирао да реши проблем зеленаштва или је пак у томе видео напредак Кнежевине Србије? Претпоставка да законодавство озбиљно мења свој приступ проблему зеленаштва и презадужености сељака заснива се на разговору који је кнез Милан водио са генералним конзулом Аустро-угарске, Бенјамином Калајем, око 1873. године:

„(...)Србији недостаје буржоазија: ово мало трговаца у варошима не значи ништа. Њој недостаје самостална интелигенција, јер наши интелектуалци, будући сиротиња, упућени су на државну службу. Њој недостаје једна виша друштвена класа, која би заједно с кнезом носила државну идеју. Презадуженост сељака донеће може бити стварање великог поседа наместо малога, и ти велики поседници биће може бити таква једна виша класа, способна за разумну и поштenu државну управу...”¹⁴⁴

Кнез Милан јесте био у праву са својом констатацијом, будући да Србија заиста није имала буржоазију. За разлику од Француске, односно буржоаске револуције, Први и Други српски устанак су тежачке револуције. Класног одвајања практично нема међу становништвом које није део државне управе. Прва буржоазија су трговци

143 J. Петровић, 112.

144 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 305, 320.

и чиновници; међутим, они се регрутују са села од стране државног апарата и одржавају чврсте односе са њим.¹⁴⁵

Сасвим је извесно да би сељаци који би настрадали у том процесу потпомогли развој индустрије као пролетаријат. Закон о потпомагању индустријских предузећа који је донет 31.12.1873. давао је огромне повластице предузећима у трајању и до петнаест година. Прописује се да све што је неопходно за устројство и рад фабрике може да буде ослобођено од царине и осталих такси. Сви фабрикати и полу-израђевине које би се извозиле би биле ослобођене царине, ако би она уопште постојала. Ове две повластице су могле да трају највише десет година. У случају да је нека парцела потребна индустријском предузећу, а не производи 100.000 дуката прихода државној каси, она се могла уступити бесплатно на уживање до наредних тридесет година. Такође је важило да, ако страном предузеће жели да успостави какву радњу, једино је дужно да прихвати јурисдикцију српских судова. Предузећима се дозвољава бесплатан приступ општенородним шумама у складу са свим регулативама које се тичу сече шума.¹⁴⁶

Ипак, овакво размишљање кнеза Милана није само производ његове жеље за индустријализацијом Кнежевине Србије, већ и фактичког стања које је затекло европско село седамдесетих година деветнаестог века. Због надмоћне конкуренције пољопривредних производа (нарочито житарица) из САД-а, Русије, Аустралије и других прекоморских земаља цене пољопривредних производа у Европи су оборене у толикој мери да су земљорадници почели масовно да се задужују и пропадају. Једини земљорадници који су преживели ту пошаст су били они који су се бавили воћарством, виноградарством, повртарством или узгојем индустријских биљака, или они који су прешли са узгајања житарица на узгајање поменутих пољопривредних култура.¹⁴⁷

Након Берлинског конгреса, законодавство Кнежевине Србије се није толико бавило питањем зеленаштва већ новим територијама данашње јужне и југоисточне Србије. Отворило се тзв. аграрно питање будући да је Кнежевина Србија морала да имовински обештети дотадашње господаре земље. Каса је била празна, те је сходно томе донет Закон о аграрним одношајима у новоослобођеним пределима 3.2.1880.¹⁴⁸ Циљ закона је био ликвидирање баштинско-аграрних

145 Б. Недељковић, 335.

146 Закон о потпомагању индустријских предузећа од 31. децембра 1873. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 26/1874

147 М. Недељковић 12.

148 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. 12, Београд 1934, 247 – 248.

односа, разрешење земље и сељака од терета и господарских права. То би се учинило ослобођењем земље и чифчија од сваке господарске везе и стварањем приватног правног сопственика земље коју је чифчија радио, уз обештећење бивших господара земље.¹⁴⁹

Сељаци су били у обавези да се кроз пет година нагоде са господарима земље. Међутим, сељаци нису били у обавези да им исплате ту суму у ратама. Већина је штедела новац и чекала да им након пет година изручи целокупну суму. То је поставило питање да ли би бивши господари земље преживели тај период без икаквих прихода? Због лошег положаја бивших господара земље, напредњачка влада је 1882. године успоставила аграрни зајам којим их је Кнежевина исплатила, али је аутоматски постала поверилац ослобођених сељака (које нису питали да ли им то одговара) који су морали тај дуг да отплате кроз 15 до 25 година.¹⁵⁰

По Браниславу Недељковићу, проблем преласка новоосвојених територија са пост-тимарског система није био у томе што се читав јавни поредак мењао. Калиф је 1839. једностраним актом укинуо тимаре, заменивши спахије закупцима харачке земље, а касније чиновницима који су, такође, прикупљали данак на основу Ђуланског хатишерифа из 1838. Та промена је извршена без икаквих потреса за разлику од сценарија који су снашли државе феудалног поретка при укидању тог система. Проблем је био у томе што попут тимариота, ни посттимариоти нису имали приходе у тој висини као аристократија Запада. Осим тога, готово сва њихова имовина је била покретна и потрошна (новац, али углавном пољопривредни производи). Узрок томе је природа тимарског поседа односно система који су га наследили, о чему ћемо више говорити касније. Узевши све у обзир, ретко ко од господара земље би преживео тај петогодишњи период без исплате.¹⁵¹

Запуштање питања зеленаштва на „старим територијама” и задуживање целокупног сеоског становништва на новоосвојеним територијама са готово празном државном касом је могло једино да погорша проблем зеленаштва у Кнежевини Србији. Након Берлинског конгреса, Кнежевина Србија се трудила да испуни обавезе које је истим добила и да уједно санира штету проузроковану ратом. Ту су, наравно, били и већ поменути проблеми новоосвојених територија, те сходно томе нигде није било простора за решавање проблема зеленаштва.

149 Б. Недељковић, 277.

150 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, 247 – 248.

151 Б. Недељковић, 25, 33, 228.

Додатни проблем Закона о аграрним одношајима у ново ослобођеним пределима је тај што му је сврха била да се укину чифчијски и феудални односи, али не и велики поседе. Сходно томе, када су господари земље продавали земљиште, као купци су се неретко јављали богати варошани, а не сељаци. Сличан сценарио је исте године затекао Бугарску, где су поседе аге и бегова откупили „бугарски и јеврејски шпекуланти”. То је до те мере дошло да је према бугарском попису земље из 1908. 4,4% популације држало 26,4% земљишта, а наредних 14,5% још 30%. Једина предност нашег решења је законитост обавезе од пет дана орања која је успела најсиромашнијима да обезбеди мало више земље него што би добили по бугарским прописима и заустави зеленашку експанзију.¹⁵²

Напредњачка влада је стварала нацрте за Народну банку као вид приватног акционарског друштва повлашћеног од државе и под њеним надзором, међутим, ти планови су се остварили тек у позним годинама девете деценије деветнаестог века.¹⁵³ Истовремено се праве велики напори за индустријализацију Кнежевине Србије; земљорадници који би постали жртве зеленашких дугова би прешли у пролетаријат те би и даље били друштвено корисни, а зеленашка средња класа би се на тај начин издигла у буржоазију. Она би испунила очекивања кнеза Милана, која су нам позната из његовог разговора са Бенјамином Калајем, а порески губитак би био надокнађен Законом о плаћању пореза по имућности из 1862. године о коме ће бити више речи у наредном поглављу.

Постојао је, међутим, трачак наде за сељаштво – то је било формирање Радикалне странке, прве странке која је успела да организује сељачку масу у политичку странку. Радикална странка је показала сељацима да им је дозвољено да буду политички активни те су они полако, али сигурно, кренули масовно да се уписују у Радикалну странку, надајући се да ће коначно имати право заступање својих интереса.¹⁵⁴

Упркос томе, постојала је једна пракса која је била препрека на путу странкама које су представљале сељаке, о чему говори Велимир Бајкић. Тврди да су партије оснивале банке или сарађивале са њима тако да су сељацима у малим местима давали зајам у замену за глас. Тиме су приватне банке постале политизоване и оруђе изборне корупције.¹⁵⁵

152 Б. Недељковић, 285 – 287, 293.

153 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, 384 – 385.

154 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, III, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. 12, Београд 1934, 3.

155 В. Бајкић, 17. Бајкић пише о овој пракси 1928. године и не наводи конкретан период у коме се ова пракса развила, већ само говори да постоји већ неко вре-

3. ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКИ УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ ЗЕЛЕНАШТВА

3.1. Узроци за развој зеленаштва

Као што је изложено при самом почетку развитак приватне својине, облигационоправних односа и комерцијалног зајма даје простора за развитак зеленаштва. Природа јавног поретка Османске империје је тај вид развитка знатно отежавала. Сва харачка земља се делила спахијама на уживање. Разлог иза такве државне организације је то што привреда и робно-новчани односи нису били развијени. Самим тимм исплаћивање низа чиновника и војника у новцу је било немогуће те је компензација за њихов рад била уживање одређених поседа. Спахија, поред тога што је плаћен за ратне походе, истовремено има финансијски интерес да унапређује тај посед. С друге стране, држава га не исплаћује већ се једино одриче дела пореза у корист спахије.¹⁵⁶

Прелазак са тимарског система на капиталистички није био једноставан и битно се разликовао од преласка са феудалног система – сценарија са којим је већи део Европе ван Балкана био суочен. Суштинска разлика је у односу сениора и вазала и султана (калифе) и спахије. Тимар се успоставља једностраним актом калифе док сениор и вазал ступају у уговор. У случају да се односи уговорних странака поремете тај уговор више није важећи. С друге стране, калифа нема никакву обавезу према спахији јер је као Божији заступник непогрешив. Самим тим вазал има много више права у вршењу сва три облика власти у односу на спахију. Такође, вазалски феуд је преносив наследним путем док спахијски тимар није (могућност наслеђивања је постала правни обичај и то у касном периоду Отоманске империје).¹⁵⁷

То нас доводи до закључка да су западни феудалци били у много бољој позицији за акумулацију капитала као почетну фазу преласка на капиталистички систем у односу на спахије. Такође, имали су много већу сигурност да тај капитал неће бити конфискован, док спахије такву врсту сигурности нису имале и зависиле су од калифине милости. Поврх тога, спахијин интерес за привредни развитак тимара је био изразито нижи будући да никада није могао постати

ме. Стога би било потребно додатно истраживање да се установи да ли је та пракса стара колико и банке и политичке партије у Србији или је пак прошло неко време пре него што су се удружили на овај начин.

156 Б. Недељковић, 24 – 25.

157 *Ibid.*, 29 – 31.

његов сопственик, право наслеђа није постојало, нити је смео самоиницијативно да заводи кулук или повећава харач.¹⁵⁸

Корените промене друштва које се тичу државног, друштвеног и привредног уређења готово увек воде до криза. Те привредне кризе воде до раста сиромаштва и пада материјалног стандарда, поготово у земљама неприпремљеним на социјалне ризике. То се дешавало у раним фазама капитализма током преласка са тимарског система, а и у каснијим транзицијима других јавних поредака на капиталистички систем.¹⁵⁹ Најбитније последице капиталистичке транзиције које су погађале сељаштво, а при том допринеле зеленаштву, биле су: слободна трговина, развој робноновчаних односа, пропадање задруге и развијање земљорадње, што је нагло довело до пораста новчаних расхода сеоског становништва.¹⁶⁰

Утврдили смо да је таква транзиција довела до сиромаштва односно наглог пада економске моћи сељаштва, уз стварање нових трошкова. Такав друштвени слој који чини већински део популације даје великог простора за развој зеленаштва. Тај слој до Намесничког устава из 1869. године није имао сталне и осигуране представнике у законодавној власти који би заступали њихов интерес. Врло је битно да Народна скупштина представља све друштвене слојеве да би друштво могло да буде стабилно и функционално, а закони у складу са општим стањем ствари у друштву.

Конкретни разлози који су допринели продубљивању сиромаштва, по мишљењу Маше Кулаузов, јесу поделе задружних домаћинстава. Није било прописано да у раздељеном задружном иметку сваки сукцесор добије пет дана земље за орање, што је тадашње законодавство сматрало минимумом од ког земљорадничко домаћинство може да се издржава. Иста правна судбина је затицала наследнике којима није било загарантовано да ће добити целокупни неотуђиви земљишни минимум у својину. Стога, деобама и наслеђем је долазило до претераног уситњавања и распарчавања ионако малих поседа. Тако су већ мала газдинства постајала све бројнија и све мања. Она су била и сувише економски слаба да би се правилно развијала, а власници тих газдинстава су и без задуживања и појаве зеленаштва били на рубу сиромаштва. Поврх свега тога је постојала опасност од пореза као додатног издатка, чију наплату није спречавао земљораднички минимум.¹⁶¹

158 *Ibid.*, 32 – 33.

159 Данило Вуковић, *Друштво и право: Увод у социологију права*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2021, 39.

160 С. Јовановић, *Уставобраниоци и њихова влада*, 146 – 148.

161 Маша Кулаузов, „Покушаји да се законским путем ублаже последице зеленаштва у Србији XIX века”, *Зборник радова „Хармонизација грађанског права у региону”*, Источно Сарајево 2013, 127.

Такође, још од устанничког периода је присутна велика друштвена неједнакост о чему нам говори податак да је најнижи службеник зарађивао као највиши квалификовани мајстор. Затим, пољски радник је имао примања 31 пут мања од совјетника, а 7 пута мања од управника Велике школе. Поред тога, службеници и совјетници су имали додатна примања односно смањења трошкова која нису урачуната у ту разлику.¹⁶²

Један од разлога зашто се поводом ових питања није ништа учињено раније је то што су сиромашнији људи по природи ствари политички и друштвено искључени. То значи да не желе или не могу да се боре за своја политичка права из разлога који се тичу њиховог знања, материјалног стања или нечег трећег. Такође, они имају мањи приступ важним институцијама попут правосуђа и полиције који су битни за сузбијање свих кривичних дела, па и зеленаштва.¹⁶³ Међутим, срећна околност по сиромашније људе је та што се Милош увелико ослањао на њих – и излазио им у сусрет колико је могао. Може се рећи да је на тај начин њихов положај мало олакшан.

Међутим, та благонаклоност према сиромашнијима није била присутна током сваке власти, што нарочито долази до изражаја након 1857. године када су се судске таксе утростручиле, што је уједно и деценија са највише парница чији предмет су дугови (најчешће зеленашки).¹⁶⁴

Насупрот томе једино они који имају политичку и економску аутономију у односу на државу и остале облике колективне репресије могу да се залажу за промене.¹⁶⁵ То су припадници средње класе која се донекле формирала у Кнежевини Србији. Њени припадници су спроводили велике друштвене промене у осталим деловима Европе, међутим, питање је зашто се у Кнежевини Србији нису залагали за решавање проблема зеленаштва? Ако се присетимо ко су најчешћи зеленаши (председници општина, срески капетани, варошки трговци, државни чиновници, имућније сеоске газде, дућанције, механције, трговачке слуге, судије, писари и паланачке чорбације) схватамо да су то управо припадници средње класе. Они који могу највише да утичу на решавање проблема зеленаштва и који су носиоци промене су управо ти који највише зарађују постојањем проблема. Додатну компликацију чини чиновничка класа која као групација на врху зеленашког ланца уједно чини и Совјет.

162 Д. Папазоглу, 138.

163 Д. Вуковић 170 – 171.

164 С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, 27 – 30, 174.

165 Д. Вуковић 134.

Стога кнез, све и да жели, не може да помогне народу јер без мишљења Совјета не може ништа да учини док са народом ни не мора да се консултује. Да би се додатно учврстила совјетска власт, полиција је ојачана овлашћењима да телесно кажњава, наплаћује глобе и затвара Полицијским закоником из 1850. године.¹⁶⁶

Међутим, сељаштво није једина жртва зеленаштва. Државна каса, такође, трпи губитке јер је сељак основна пореска снага државе. Ако сагледамо пореске прописе из 1837. године, имамо увид у то да је држави вишеструко исплативије да има десет сељака са по пет хектара земље уместо једног велепоседника са педесет хектара земље и десет надничара који су *de facto* кметови. Разлог томе је што порез на имућност није довољно висок да надокнади десет надничара који су ослобађани од пореза. Имовински интерес државе је био још оштећенији када порез на имућност уопште није постојао (пре 1861), што показује анализом битних пореских аката.

Прему Правилу о попису пореских глава од 20.2.1837, пореским главама се сматрају: ожењени с баштином, дућаном, трговином и сл, као и добростојећи неожењени, удовци, и удовице. Ту спадају нежењени момци са преко навршених 15 година и чиновници. Остатак овог правног акта само говори о начину спровођења прикупљања пореза, али не садржи било какву норму која би опорезивала имућнија лица.¹⁶⁷ Други битан порески пропис, Указ о разрезу и купљењу данка, донет 7.5.1837, бави се првенствено ослобађањем лица од пореза. То су: отац са три ожењена сина који само једног код себе има, човек без баштине оптерећен ситном децом, човек без баштине који није оптерећен ситном децом плаћа талир до два, старац од навршених 60 година који живи са зетом који плаћа порез да буде ослобођен од пореза, неспособни за рад, осакаћени, ментално оболели и одређени чиновници (учитељи, пандури, шумари и службеници нижег реда).¹⁶⁸ Ова два указа додатно потврђују закључак из претходног пасуса. Чак и када би свих десет надничара било без ситне деце, што је готово незамисливо, опет би држава више профитирала да су они остали баштинници него што би од једног велепоседника и десет надничара.

166 С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, 53 – 56.

167 Правила о попису пореских глава; дужности пописне комисије; и ко се за пореску главу сматрати има од 20. фебруара 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесћиву Србији*, бр. 30/1877

168 Указ о разрезу и купљењу данка, којим се допуњују правила о попису пореских глава од 20 фебруара 1837. од 7. маја 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесћиву Србији*, бр. 30/77

Закон о плаћању пореза по имућности донет 17.8.1861. је опорезивао не само физичка већ и правна лица (задруге, општинске заводе, општине, трговачке и индустријске компаније, цркве и манастире). Од овог пореза су ослобођени једино: Кнежева цивиллиста, Правитељствена добра, житељи који су понаособ заувек ослобођени свог пореза, редовни војници (осим официра за време службе), малолетници, жене које су без родитеља, мужева и занимања, удовица и сирочади, лица преко 60 година, лица која у варошима имају приход до 20 дуката месечно, а по селима 10 дуката месечно, дошљаци који нису ту дуже од две године и лица лишена слободе. Сам закон дели пореске главе на шест класа уз додатну изванредну категорију. Класе се међусобно разликују по томе да ли пореске главе живе на селу или у вароши. Такође, фактор није само тренутна имовина већ и месечни приходи. Изванредна категорија подлеже процени комисије и не постоји максимум до ког она може да се опорезује већ је тај максимум сразмеран вредности имовине односно висини месечних прихода.¹⁶⁹ Решење којим се Закон о плаћању пореза по имућности објашњава додатно утврђује да никакви фактори, попут тога да ли је имање оптерећено дугом, врсте посла којим се порески обвезник бави и сл. не утичу на класификацију и класу. Поред тога, исправља неке типографске грешке попут оне у § 17. који говори о шестој и највишој класи где је написано имање од 700 до 1000 дуката уместо од 600 до 1000 дуката.¹⁷⁰ Вреди поменути да је убрзо донет битан порески закон који је утицао на материјално стање сељака, а то је Закон о порезу из 2.10.1864. Њим је установљено да порез важи за све неовисно од пола, старости, стања, реда и достојанства и износио је шест талира (порез из табеле од 132 гроша је износио три талира). Услови за ослобађање од пореза су остали готово идентични.¹⁷¹

Кнез је био приморан да проба различитим законодавним решењима да реши тај проблем. Међутим, она су увек морала да буду усклађена са жељама Совјета будући да је Совјет учествовао у законодавној власти са кнезом. Такав однос кнеза и Совјета је окончан Устројењем Државног совјета августа 1861. године. Совјетска (чиновничка) олигархија је ишчезла јер је коначно кнез могао својевољ-

169 Закон о плаћању пореза по имућности од 17. августа 1861. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевстџу Србији*, бр. 14/1862.

170 Решење којим се Закон о плаћању пореза по имућности од 17. августа ове године објашњава и неке типографске погрешке у истом закону исправљају од 20. новембра 1861., *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевстџу Србији*, бр. 14/1862.

171 Ј. Петровић, 243 – 244.

но да их поставља и пензионише.¹⁷² Веома је мала вероватноћа да је случајност то што је до краја године у потпуности донет Закон о плаћању пореза по имућности. Коначно је држава могла да опорезује велепоседнике који су често били зеленаши, а и совјетници, једним поприлично квалитетним законом. Они су, наравно, били против закона који ће додатно да их опорезује. То је решило проблем опорезивања совјетника и велепоседника, међутим, Кнежевина је изгубила једини имовински интерес да штити сељаштво од пропадања и прерастања у пролетаријат. Једини преостали интерес је наслеђе антибојарске политике кнеза Милоша која је требала да спречи формирање аристократије која би угрозила ауторитет и власт династије Обреновића. Међутим, уместо аристократије се формирала велепоседничко-зеленашка класа као нови супарник династије која је касније третирана као потенцијално решење за не постојање буржоазије у Кнежевини Србији. Сходно томе, постојање и тог последњег преосталог интереса се довело у питање.

Неопходно је поставити питање да ли би сукоб кнеза и чиновништва постојао да су чиновници имали виша примања? Такође, да ли би виша примања чиновника као групације која је на врху зеленашког ланца и која посредује између зеленаша и државне касе сузбила појаву зеленаштва у Кнежевини Србији? Примања чиновника су уређена још тридесетих година, међутим, за двадесет година нису повишена, а цене су скочиле три пута. Стога, жеља за повишицом није производ чисте похлепе већ потребе. Велики број образованих младих људи на дну чиновничке хијерархије доведен је у ситуацију да једва може да надокнади основне трошкове упркос својој стручној спреми. Њима су руководили старији чиновници који су неретко били не само нешколовани већ и неписмени. Млади образовани чиновници су се тако окретали зеленаштву да би задовољили своје потребе. Поред тога, закон их је штитио у потпуности, а надлежни, чак и кад би хтели да реагују, нису били довољно стручни, а неретко ни писмени да судским путем отпусте неког нижег чиновника.¹⁷³

Касније, када би та млада интелигенција напредовала, њихове старе зеленашке навике би вероватно опстале упркос стицању разумних плата, што је постављало лош пример наредној генерацији младих чиновника. Додатни аргумент оваквом исходу је како су се претече тих чиновника понашале. Конкретно, под претечама чиновника се мисли да нахијске старешине код којих су самовлашће и избегавање било каквог подвргавања закону били још израженији.

172 З. Мирковић, 132.

173 С. Јовановић, *Уставобраниоци и њихова влада*, 60 – 61.

Такође, вреди поменути да се у чиновништву једино није трпело „примање мита и прављење дефицита”. То је важило за време уставо-бранитеља јер по речима Димитрија Маринковића, тада је чиновничка дисциплина била највиша. Пре и након тога никад није била на том нивоу.¹⁷⁴ Проблем је, међутим, што се активно бављење зеленашењем није сматрало за један од најоштријих прекршаја чиновничке службе судећи по изнетом ставу и досадашњим тврдњама.

Ситуација се побољшала тек централизацијом власти, доношењем Карађорђевог законика.¹⁷⁵ Стога можемо рећи да је решење проблема чиновника комбинација плата достојних том позиву, образовања и централизације власти.

Битни узроци за развој зеленаштва су везани за банкарство и кредитне политике које су се отелотвориле кроз различите правне акте. Међутим, као што је примећено, сви покушаји кредитних политика и закона су лоше спроведени јер су их или злоупотребили зеленаши или нису били довољно доступни сељаштву. Штавише, најефикаснија мера би била да су постојали фондови искључиво резервисани за сељаштво односно пољопривреднике.

Законодавство је при изради извесних закона могло боље да поступи. Проблеми који су поменути се везују за одузимање меничне способности сељака, благе казне за зеленаштво и проблеме у правосуђу. Неки социолози, попут Емила Диркема, сматрају да су некавалитетне односно благе санкције узрок проблема. С те тачке гледишта могло би се претпоставити да тадашње друштво, или бар оне групације које су могле да утичу на саме законе нису сматрале то довољно битним проблемом.¹⁷⁶ У овом случају групације које утичу на законодавство нису хтеле да себе индиректно строже санкционишу и повећају „цену ризика” (санкцију) за бављење зеленаштвом.

С економске тачке гледишта, санкција као умањење корисности појединца негативно утиче на корисност која је постигнута кривичним делом. Стога, виша казна као негативан подстицај је *ceteris paribus* виши ниво генералне превенције. Међутим, много битнији фактор је вероватноћа спровођења санкције. Вероватноћа пре свега зависи од количине ресурса који се алоцирају у спровођење санкције (полиција, правосуђе, казнене установе итд.). Значај фактора извесности санкције је у томе што санкција која се никад не спроводи

174 М. Поповић, „Кључна сведочанства развоја судства”, 62. Аутор се позива на *Успомене и доживљаје Димитрија Маринковића 1846–1869*, средно Драгослав Страњаковић, Београд 1939, 161.

175 Д. Папазоглу, 43, 49.

176 Д. Вуковић, 65.

практично не постоји неовисно од тога колико је строга. Стога, може се извести закључак да већ поменути групације нису хтеле да инвестирају у повећање вероватноће спровођења санкције.¹⁷⁷ Овакво понашање с њихове стране је рационално јер одбијају да инвестирају у евентуално смањење сопственог благостања које поред тога има додатне опортунитетне трошкове.

С друге стране, не треба бити превише строг јер је неопходно сагледати друштвене околности. Иако су трошкови извршења санкције углавном фиксни то не важи за трошкове повећања вероватноће спровођења санкције. Штавише, они расту с повећањем вероватноће те треба узети целокупно имовинско стање државе у обзир и довести у питање да ли је она заиста имала средства да праведно процесуира све зеленаше, поред деловања поменутих групација? Такође, треба поштовати одлуку државе што није смањила трошак процесуирања обарањем правног стандарда доказивања чиме би скренула у другу крајност и нарушила правну сигурност свих актера, што би допринело успостављању полицијске државе.¹⁷⁸

Квалитетније законодавство би могло да утиче на контролу овог друштвеног феномена. Штавише, закони регулишу понашање људи – па чак и њихове вредности – наметањем различитих законских дужности, међутим, закон то може да чини и индиректно, преко различитих институција по мишљењу израелског социолога Јехезкела Дрора. Ипак, да би имали утицаја, сами закони морају да буду усклађени са друштвеном ситуацијом, али и да буду спроводиви.¹⁷⁹ Спроводивост и доказивост таквих дела била је много тежа у условима Кнежевине Србије поготово, ако се узму у обзир последице позитивне доказне теорије и немоћ жртава зеленаштва.

Још један од фактора који су допринели развоју зеленаштва је тапијски систем односно нижа имовинско-правна сигурност коју је тај систем стварао. Као што смо поменули, банке нису имале имовинско-правну сигурност увидом у тапију јер она није јасно одређивала међе, а локалне власти нису могле да издају јасно омеђене планове имања мештанима села као што су то чинили за мештане вароши. На тај начин је сељацима затворен још један пут ка легалном комерцијалном зајму.

177 Борис Беговић, *Економска анализа генералне њревенције*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2015, 18 – 19.

178 *Ibid*, 113, 190 – 192. Под „полицијска држава” се мисли на: „(...)друштво у коме је у циљу истраге и проналажења преступника допуштено да користи методе којима се драстично нарушавају основна људска права свих појединаца који чине одређено друштво. Исти налаз се односи на гоњење, па тиме и на правосуђе.”

179 Д. Вуковић, 73 – 79.

Момир Гломазић наводи и један психолошки узрок развоја зеленаштва, а то је ратна психоза која доминира кроз деветнаести век. Сматра да су пљачке непријатељских војски далеко од заборављених и да у таквом стању несигурности нарочито земљорадници не размишљају о стварању сопствене привреде јер не верују да ће они у њој уживати. Стога не узимају разборите производне кредите већ се томе окрећу једино током нужде када имају много мање простора за постављање услова зајмодавцу.¹⁸⁰

3.2. Последице развоја зеленаштва

Презадуживањем српског сељаштва је настала опасност од пропадања села и стварање велепоседника; при том, зеленаштво је индиректно утицало на прописе који су проузроковали сва „лоша“ законодавна решења, почевши од заштите земљорадничког минимума које је успорило развој пољопривреде, до одузимања пасивне меничне способности земљорадницима.

Зеленаштво је довело до повећања друштвених неједнакости богаћењем поменутих група на рачун масовног пропадања сељака који су остајали без земље. Тако се стварала сеоска сиротиња која је могла једино да *de facto* буде у кметском положају, као што је при објашњењу метода зеленашких наплата образложио Јеленко Петровић.¹⁸¹ Преостале могућности су биле да постану бескућници или надничари.

У Кнежевини Србији која још није имала индустрију, сељаци нису могли да постану пролетаријат односно радна снага која би покренула развој земље, као што је то био случај у већини друштава у раној капиталистичкој фази. Насупрот томе, веома дуго су били ослобођивани пореза. Тако су зеленаши индиректно негативно утицали на српску економију стварањем слоја људи који не доприноси ни производно ни порески. То је решено доношењем Закона о порезу по имућности 1861. који је порески недостатак надокнадио опорезивањем велепоседника.

Упркос томе, зеленаши су негативно утицали на развој српског банкарства и кредитних завода. То нису чинили само одузимањем клијентеле и довођењем државних кредитних завода до пропасти већ и политизацијом приватних зеленашких банака. Оне би у сарадњи са политичким странкама давале зајам сељацима у замену за глас, стварајући на тај начин претечу клијентелистичке мреже. Као што смо видели, у методама изигравања закона они су неретко корумпирани

180 М. Гломазић, 56.

181 Ј. Петровић, 278 – 284.

управу и правосуђе, међутим, као битним сарадницима политичких странака то им је праштано. Стога, једна од последица зеленаштва је и развој корупције и клијентелизма у Кнежевини Србији.

Зеленаши су давањем новца у зајам и примањем пољопривредних производа могли потенцијално да стекну олигопол над њима. На тај начин би могли да утичу на њихову цену и нарушавањем конкуренције профитирају на рачун зајмопримаца, односно жртава зеленаштва. Срећом, § 600. СГЗ–а се стало на пут злоупотреби оваквих околности, које барем током истраживања овог рада нису примећене у историјским изворима.

Зеленашење није имало никакву позитивну последицу. Аргументација за позитивну последицу зеленаштва је заправо сагледавање позитивних реакција на зеленаштво. Примера ради, то је приморало српску државу да започне оснивање легалних институција за издавање зајма, али питање је да ли би држава у погодном тренутку свог развоја то самоиницијативно учинила. Исто може да се каже за индустријализацију Кнежевине, која може уједно да буде узрок и последица зеленаштва. Класификација, наравно, зависи од угла сагледавања саме појаве, а заслуге за развој индустрије треба дати и Европској аграрној кризи седамдесетих.

Једна од занимљивих последица је повратак Светозара Марковића у Србију 1870. године у периоду када је зеленаштво било у пуном замаху а положај сељака све гори и гори. Према речима Слободана Јовановића он је искористио ту прилику не само да разради расправу о економским питањима већ и да започне расправу о социјалним питањима. Тврдио је да је бирократски систем морао да се уништи. Уједно је постао родоначелник социјализма у Србији који се претежно заснивао на идејама Николаја Чернишевског. Стога можемо рећи да је зеленаштво индиректно утицало на развој социјалистичке мисли у Кнежевини Србији.¹⁸² Још једна политичка последица зеленаштва је активно политичко ангажовање сељаштва и оснивање Радикалне странке чије главно бирачко тело је било сељаштво које је тражило заступнике својих интереса у Народној скупштини и Влади посредством Радикалне странке.

4. ЗАКЉУЧАК

Зеленаштво је само једна од лоших, али неизбежних последица транзиције са тимарског на капиталистички систем. Међутим, читава транзиција је учињена зарад напретка српског друштва. Кнежевина

182 С. Јовановић, „Светозар Марковић”, 104.

Србија је у оној мери у којој је могла и када је могла утицала на регулисање зеленашења, међутим, приметно је да су разни институти који су преживели пост-тимарску транзицију, попут тапијског система, допринели развоју проблема зеленаштва.

Законодавство током совјетничке олигарихје због честог сукоба интереса кнеза и Совјета није могло да правилно функционише, те самим тим ни да доноси најквалитетнија решења. Упркос томе, ако се узму у обзир све околности које су затекле Кнежевину Србију, може се слободно рећи да је она упркос свему заиста имала намеру да реши овај проблем и његове узроке, али да није увек имала средства, а ни најбоља решења чак и онда када на то нису утицали они који су профитирали од проблема зеленаштва.

Што се тиче самих грађанскоправних мера које регулишу правни посао зајма може се заиста рећи да су оне за своје време поприлично квалитетно урађене. Нажалост, процесноправни акти не могу тиме да се похвале, те су и те квалитетне мере биле теже спроводиве. Неретко је процесно право ишло на штету жртвама зеленаштва, иако су веома често такве мере биле оправдане јер су биле неопходне за одржавање правног промета и нормалног функционисања правосуђа. Ипак, неке квалитетне норме нису примењиване јер је примењивање истих током дугог периода било изузетно тешко. Морало је да прође доста времена до стварања и пуне примене квалитетног процесног права, како због услова Кнежевине Србије тако и због разних других фактора који нису номотехничке природе.

За разлику од СГЗ–а, КЗ не може да се похвали толиким квалитетом, барем у области регулисања зеленаштва. На први поглед, норме делују као лоше спроведени предлози Симе Протића будући да се зеленашење класификује као кривично дело под јако специфичним околностима. На тај начин КЗ није у потпуности штитио најчешће жртве зеленаштва.

Ипак, тај проблем је регулисан одредбама ЗТ–а, али је то, иако је ово можда претерано јак израз, извршено на најгори могући начин. Дефицити КЗ–а су надокнађени парализом великог дела становништва Кнежевине Србије тако што им је одузето право на издавање меница. На крају, чак су и те одредбе изигране тако да сељаци који ступе у зеленшки дуг опет настрадају, а сељаци који би могли да имају користи од меница буду у томе спречени.

Различити облици кредитних завода су начелно били лоше конципирани, међутим, мере које су се накнадно доносиле зарад очувања тих завода су биле квалитетне. Ипак, то их није очувало и може се помислити да су сами кредитни заводи настали као брзоплета

реакција на тренутну ситуацију у држави. Касније би долазило до покушаја да се квалитет услуга завода подигне и спроведе заштита завода од шпекуланата, међутим, то је често било неуспешно јер би исти ти шпекуланти предухитрили власти у спровођењу тих мера.

Пореско право Кнежевине Србије, иако веома дуго кочено од стране критичне масе показало се као једно од квалитетније уређених грана права које се тичу проблема зеленаштва. Стога, заиста се може рећи да је пореско право у Кнежевини Србији било, ако не беспрекорно, онда најближе томе у поређењу са осталим релевантним гранама права.

На крају анализе релевантних правних грана и аката су пољопривредне регуле, а пре свега заштита земљорадничког минимума. Може се рећи да су имале своју сврху и да су кочиле зеленаштво упркос томе што су методе за заобилажење земљорадничког минимума постојале. Оне су заступале имовинске интересе државе, а и сељака у почетним деценијама деветнаестог века, јер су они тада углавном били неискусни у питањима кредита и олако се упуштали у разне послове. Међутим, то је свакако мера која је остала на снази дуже него што је то било неопходно. Постало је врло уочљиво да је промена по том питању била неопходна кад су полако, али сигурно почели да се гомилају докази да та мера спречава стварање прилика за производни кредит који би разборити сељаци могли да узму и на тај начин побољшају своје услове за живот и рад, и више доприносе привреди.

Ситуација се додатно компликује када су зеленаши од државног проблема почели да се сматрају као решење проблема индустријализације у сутону Кнежевине Србије, што је у потпуности преусмерило друштво у неком другом правцу, створивши при том нове изазове са којима ће млада Краљевина Србија морати да се ухвати у коштац.

Упркос свему, када се завири у бит конкретних узрока и последица зеленаштва у Кнежевини Србији, уочава се да то није проблем само одређеног историјског периода већ ванвременско искушење људског друштва на глобалном нивоу. Свим узроцима и последицама зеленаштва могу да се нађу суштински идентичне или бар сличне замене и данас. Оне говоре о штетности кршења начела правичности и правде и правних норми које су нормативне, односно уважавају друштвену стварност и заиста имају за циљ напредак друштва. Сходно томе, постоји увид у крхкост свих закона, правде и правичности у друштвима која искључују одређене друштвене групе из јавног живота. Међутим, то уједно показује и другу страну медаље – колико правни систем може да буде јак и сврсисходан када се узимају у обзир интереси свих друштвених група и целокупног становништва.

То у Кнежевини Србији није у потпуности остварено. Ипак, након детаљеног сагледавања развоја проблема и развоја српског друштва уопште може се рећи да је Кнежевина Србија у складу са свим друштвеним околностима у неким аспектима успела, а у неким тек имала да се избори са бројним проблемима које је пренела у период Краљевине Србије.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

- Адреса коју је редовна народна скупштина, држана у Крагујевцу 1873. године, поднијела његовој светлости књазу српском Милану М. Обреновићу IV., *Српске новине*, бр. 261/1873.
- О хипотекним банкама за земљоделце, *Српске новине*, бр. 26/1857.
- О хипотекним банкама за земљоделце, *Српске новине*, бр. 27/1857. Бр. 34/1859.
- Закон трговачки за Књажество Србију од 26. јануара 1860 године., *Зборник закона и уредаба у Књажесћиву Србији*, бр. 30/1877.
- Закон, којим се накнадно закону од 24. Септембра 1871. (36. XXIV. стр. 6) у корист „Београдском крдитном заводу” и „Смедеревској кредитној банки” додаје повластица, да судови за менице, које су код поменутих завода есконтисане, или се не наплате на време, досуђују интерес, који буде означен за те менице на есконтној листи од 10. Јануара 1879. Године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, бр. 34/1879.
- Закон којим се овлашћује министар финансија да може дати кредитним заводима повластицу да могу јавно продати предмете који су у њих заложени па се почну кварити или им вредност почне падати од 17. октобра 1872. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, бр. 25/1872.
- Закон којим се овлашћује министар финансија да може дати „Првој српској банци” повластицу да даје зајмове на непокретна добра у Србији, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, бр. 25/1872.
- Закон којим се пројектираној првој српској банци дају неке повластице од 6. јуна 1869, *Зборник закона и уредаба у Књажесћиву Србији*, бр. 22/69
Закон о заложницама Управе фондова од 15. јануара 1874. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, 26/1874.
- Закон о окружним штедионицама од 21. октобра 1871. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, бр. 24/1871.
- Закон о плаћању пореза по имућности од 17. августа 1861. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесћиву Србији*, бр. 14/1862.

- Закон о повластицама, које се дају новчаним заводима у Србији од 24. септембра 1871. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџву Србији*, бр. 24/1871
- Закон о Управи фондова од 16. августа 1862. године, *Зборник закона и уредба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 15/1863.
- Закон о потпомагању индустријских предузећа од 31. децембра 1873. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 26/1874.
- Измена неких чланова о закону о окружним штедионицама од 21. Октобра 1871. год. од 16. Јануара 1874. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 26/1874.
- Измена 4. тачке § 471. закона о поступку судском у грађанским парницама од 24. децембра 1873. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 26/1874.
- Казнијелни законик за Књажесџво Србију*, Правитељствена печатња, Београд 1860.
- Решење којим се дају општински новци под интерес од 16. априла 1860. године, *Зборник закона и уредаба и уредбених указа изданих у Књажесџву Србији*, бр. 13/1861.
- Решење којим се Закон о плаћању пореза по имућности од 17. августа ове године објашњава и неке типографске погрешке у истом закону исправљају од 20. новембра 1861., *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 14/1862.
- Решење, којим се на основу измењеног члана 8. закона од 16. Јануара 1874 год. одређује, да указ од 12. Јуна 1874 год. односно опредељења интереса на капитале код Управе фондова, важи у свему и за окружне штедионице од 12. јуна 1874. Године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџву Србији*, бр. 30/1877.
- Решење којим се овлашћује Министарство финансија да на основу закона о окружним штедионицама може учинити помоћ из државне касе за све штедионице највише до 150.000 цесарских дуката од 21. октобра 1871. године, *Зборник закона и уредаба у у Књажесџву Србији*, бр. 30/1877.
- Решење, којим се овлашћује Министар финансија, да оним дужницима Управе фондова чија је добра она на јавној продаји купила и са истима рукује може поврагити њихова добра, ако потпуно обештете касу Управе фондова од 21. октобра 1872. године, *Зборник закона и уредаба у у Књажесџву Србији*, бр. 30/1877.
- Решење којим се тачка 3 § 262. судског поступка у грађанским парницама допуњава од 13. марта 1861. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџву Србији*, бр. 14/62.
- Решење, којим се укидају шумари а заводе економи од 8. јуна 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџву Србији*, бр. 30/1877.

- Решење којим се на црквене новце интерес 8 на сто наплаћује од 13. јуна 1860. године, *Зборник закона и уредаба и уредбених указа изданих у Књажесџиву Србији*, бр. 13/1861.
- Указ да се на зајам не сме узимати већи интерес од 12% од 24. марта 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ, којим се објашњава наређење у указу од 29. маја 1837. г. о продаји имања за дуг од 28. јуна 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ, којим се опредељује, које се имање дужниково не може продати за дуг од 29. маја 1836. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ којим се своди плаћање интереса код окружних штедионица од 9% на 7% и наређује да се штедионице у осталом управљају по закону о окружним штедионицама од 21. Октобра 1871.и овога измени 16. Јануара 1874.; а губи силу указ од 12. Јуна 1874 године од 23. октобра 1875. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ, којим се смањује интерес код Управе фондова од 9% на 6%. Овим губи силу своју указ од 12. Јуна 1874. године о повишењу интереса на 9% од 18. октобра 1875. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ којим се ујамчава слобода лична и имовна и проглашује слобода трговине од 16. октобра 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ, којим се установљавају сеоски обори, и да свако село постави пољака за чување стоке и усева од 31. октобра 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ о разрезу и купљењу данка, којим се допуњују правила о попису пореских глава од 20 фебруара 1837 од 7. маја 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Указ о томе да се на основу чл. 18. и 21. закона од 15. Јануара 1874. г. о заложницама повиси интерес на 9% на оне новце које Управа фондова на зајам издаје; и да Управа на оне капитале који јој на руковање буду долазили плаћа највише до 7% интереса од 12. јуна 1874. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.
- Упутство за извршивање закона од 24. децембра 1873 тога шта се земљоделцу за извршење пресуде у попис узети не може од 4. фебруара 1873. године, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажесџиву Србији*, бр. 26/1874.
- Упутство за извршивање закона од 24.11.1873. године односно тога шта се земљоделцу за извршење пресуде у попис узети не може, 4.2.1874.
- Устав Књажества Србије од 1835. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџиву Србији*, бр. 30/1877.

Устав за књажество Србију од 29. јула 1869. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџву Србији*, бр. 22/1869.

Устав Књажества Србије т.ј. Султански хаџишериф провинције Србије од 1838. године, *Зборник закона и уредаба, и уредбених указа изданих у Књажесџу Србском*, бр. 1/1840.

Правила о попису пореских глава; дужности пописне комисије; и ко се за пореску главу сматрати има од 20. фебруара 1837. године, *Зборник закона и уредаба у Књажесџву Србији*, бр. 30/1877.

Прошюколи народне скуџишћине која је држана у Крајујевицу 1873 год., Државна штампарија, Београд 1873.

ЛИТЕРАТУРА:

Драгољуб Аранђеловић, *Аустријски грађански законик*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1922.

Велимир Бајкић, *Сељачки кредит – факта, мисли, криџика*, Штампарија „Мироточиви“, Београд 1928.

Борис Беговић, *Економска анализа генералне превенције*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2015.

Милан Вујаклија, *Лексикон стараних речи и израза*, Просвета, Београд 1970.

Данило Вуковић, *Друштво и право: Увод у социологију права*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2021.

Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић, I*, Нова штампарија „Давидовић“, Београд 1908.

Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић, II*, Нова штампарија „Давидовић“, Београд 1909.

Михајло Гавриловић, *Милош Обреновић, III*, Нова штампарија „Давидовић“, Београд 1912.

Момир Гломазић, *Историја државне хидрокарне банке 1862–1932*, Графички институт „Народна мисао“, Београд 1933.

Драгана Ѓатовић, „Сарафи – први мењачи новца у Србији“, *Часопис Банкарство – Удружење банака Србије и.у.*, 6/2012, <https://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2012/6/UBS-Bankarstvo-6-2012-Gnjatovic.pdf>, приступљено 17. септембра. 2021.

Драгана Ѓатовић, *Привилејована аграрна банка – Прилои историји пољопривредног кредита Србије 1836–1947*, Удружење банака Србије, Београд 2013.

Радомир Ђуровић, „Српски грађански законик и развитак Србијанског села“, Миодраг Јовичић (ур.), *Сто десет година од доношења Српског грађанског законика (1844–1994)*, Српска академија наука и уметности ГИП „Култура“, Београд 1996.

- Тома Живановић, *Основи кривичној права посебни део*, Књижар издавач Геца Кон, Београд 1911.
- Тома Живановић, *Основи кривичној права посебни део*, Штампариа „Св. Сава”, Београд 1912.
- Тома Живановић, *Кривични (Казнени) законик и Законик о поспујуку судском у кривичним делима Краљевине Србије с крайким објашњењем (с обзиром на одлуке Касационој суда)*, Издавачка књижарница „Напредак”, Београд 1925.
- Слободан Јовановић, „Светозар Марковић – Србија у његово време”, *Политичке и правне расправе*, I, Издавачка књижарница Геца Кона I, Београд 1932.
- Слободан Јовановић, *Уставобраништели и њихова влада*, Издавачка књижарница Геца Кона I, Београд 1933.
- Слободан Јовановић, *Друја владавина Милоша и Михаила*, Издавачка књижарница Геца Кона I, Београд 1933.
- Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д. 12, Београд 1934.
- Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. 12, Београд 1934.
- Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, III, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д. 12, Београд 1934.
- Љубица Кандић, „Делатност скупштина за време прве владе Милоша Обреновића”, *Анали Правној факултету у Београду*, 1/1961.
- Маша Кулаузов, „Покушаји да се законским путем ублаже последице зеленаштва у Србији XIX века”, *Зборник радова „Хармонизација грађанској права у региону”*, Источно Сарајево 2013.
- Лазар Марковић, *Грађански законик Краљевине Србије са крайким објашњењима*, Издавачка књижарница Геца Кона, Београд 1921.
- Димитрије Матић, *Објасненије Грађанској законика за Књажевство Србско*, Књажевста Србског Књигопечатница, Београд 1851.
- Мирослав Милошевић, *Римско право*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2019¹⁴
- Зоран Мирковић, *Српска правна историја*, Универзитет у Београду Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2019³
- Бранислав Недељковић, *Историја башиинске својине у новој Србији с краја 18. века до 1931*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А.Д. 12, Београд 1936.
- Милорад Недељковић, *Пасивна менична способност земљорадника с погледом на будуће наше законодавство*, Графички завод „Макарије”, Београд Земун 1927.
- Драган Николић, *Кривични законик Кнежевине Србије*, ИП „Градина”, Ниш 1991.

- С. И. Ожегов, С. П. Обнорски, *Словарь русской языка*, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва 1953.
- Димитрије Папазоглу, *Кривично право у Србији и правосудје 1804–1813*, Публицистичко – издавачки завод „Југославија”, Београд 1954.
- Иван Петковић, *Грађански законик за Краљевину Србију објашњен одлукама Касационој суда у Београду*, Штампарија „Свети цар Константин” Ниш, Београд 1939.
- Јеленко Петровић, *Окућје или заштитна земљорадничкој минимума*, Библиотека Економист – Штампарија „Привредни Преглед”, Београд 1930.
- Мита Петровић, *Финансије и Уставне обновљене Србије*, I, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1897.
- Мита Петровић, *Финансије и Уставне обновљене Србије*, II, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1898.
- Мирослав Поповић, „Кључна сведочанства развоја судства у Кнежевини Србији (1815–1869)”, *Расински анали*, бр. 13/2015, Историјски архив Крушевац, Крушевац 2015.
- Мирослав Поповић, „Организација судства у Кнежевини Србији за време друге владавине Милоша и Михаила Обреновића (1858–1868)”, *Српске студије*, бр. 7/2017.
- Мирослав Поповић, „Основе нормирања грађанског судског поступка у Кнежевини Србији (1846–1853)”, *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, бр. 2/2015.
- Мирослав Поповић, „Стање суда Округа ваљевског 1844. године”, *Јухорски записи: тематски зборник радова*, Својново – Крушевац 2018.
- Мирослав Поповић, „Суд Округа крагујевачког у светлу извештаја Министарства правде Државном савету за 1844. годину”, Предраг Илић (ур.), *Крагујевац прва пресидијонска модерне Србије 1818–1841. године*, Крагујевац 2019.
- Мирослав Поповић, „Суд Округа ћупријског 1840–их: Прилози за историју”, *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини*, бр. 51/2021.
- Светомир Ристић, Јован Кангара, *Енциклопедијски немачко-српскохрватски речник*, II, Просвета, Београд 1963.
- Ђорђе Ценић, *Објашњење Казнијелној законика за Књажевство Србију*, Државна штампарија, Београд 1866.

Igor MUIDŽA*

USURY IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA

Summary

In this paper, the author examines the phenomenon of usury in the Principality of Serbia and the various measures that the state implemented in order to stop it, hoping to save the Serbian countryside from ruin. As the Principality of Serbia moved on from the timar system and transitioned into the early phase of capitalism, it experienced various disturbances which mostly influenced the poorer populace. Such occurrences encouraged various actors to profit, through illegal and unproportional interest, from the need of the poor. That turn of events had a damaging influence on the state, and also on the afore-mentioned borrowers, which gave rise to a conflict between the government and the predatory money lenders who were often very influential people in society. Numerous regulations which involved various branches of law (civil law, criminal law, commercial law, procedural law, tax law, regulations concerning credit institutes and agricultural regulations) made a substantial impact on this problem. Sometimes they contributed to the solution of this problem, but often they made the entire situation more complicated. At the twilight of the Principality of Serbia, there is a significant change in the views of this matter, as a consequence of the industrialization process, which calls into question the interests of the state in solving the problem of usury. Finally, the attention is turned to all the sociological causes and consequences of the phenomenon of usury and the conclusions about the various solutions the government had made over a number of decades.

Keywords: *Usury. – Loan. – Interest. – Principality of Serbia.*

Рад приспео / Paper received: 08.10.2021.

Измењена верзија / Revised version: 16.11.2021.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 23.12.2021.

* The author is a second-year student of bachelor academic studies at the University of Belgrade, Faculty of Law, *igor.muidza@gmail.com*. The paper is based on a seminary paper written under the mentorship of Assistant Professor Nina Kršljanin, PhD.